

Nijolė Sližienė

Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas

I

A—M

2 tomai

Vilnius

Mokslo ir enciklopedijų leidykla
1994

Žodyno paskirtis ir pobūdis

0.1. Žodyno tikslas — parodyti, kaip veiksmažodžiai vartojami kalboje, su kokiais žodžiais, su kokiomis jų formomis bei konstrukcijomis eina sakinyje. Tai žinoti būtina norint sudaryti taisyklingus sakinius, nes veiksmažodis sakinyje atlieka svarbiausią vaidmenį. Jis yra veiksmažodinio sakinio stuburas, nuo jo reikšmės priklauso ne tik tai, kokie žodžiai ir kokios jų formos sudaro sakinį, bet ir kokia tų žodžių reikšmė, ir santykis su tariniu, žodžiu, ji lemia viso sakinio turinį.

0.2. Veiksmažodžių junglumas šiame žodyne aprašomas remiantis jų valentinėmis savybėmis. Veiksmažodžių valentingumu laikomas jų galėjimas jungtis su jiems reikalingais tam tikros formos žodžiais — valentiniais palydovais. Pavyzdžiui, veiksmažodis *ėsti* reikalingas dviejų daiktavardžio linksnių — vardininko ir galininko: *arkliai ėda dobilus*; *duoti* reikalauja trijų linksnių — vardininko, galininko ir naudininko: *tėvas davė sūnui obuolį*; veiksmažodžiui *miegoti* užtenka vieno vardininko: *vaikas miega*, o *šalti* neturi nė vieno palydovo: *šyla*. Veiksmažodis *ėsti* yra divalentis, *duoti* — trivalentis, *miegoti* — vienvalentis, o *šalti* — nevalentingas. Tai veiksmažodžių sintaksinis valentingumas. Žodyne jis atvaizduojamas tam tikromis sintaksinėmis struktūromis. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *duoti* sintaksinis valentingumas žymimas *Nom Acc Dat* (tai linksnių lotyniškų pavainių sutrumpinimai).

Veiksmažodžių sintaksinis valentingumas iš esmės artimas jų valdymui, bet sutapti su juo nesutampa. Valdomais laikomi visi linksniai ir prielinksninės konstrukcijos, kuriuos gali prisijungti veiksmažodis, o valentiniais palydovais — tik tie, kurių reikalauja veiksmažodžio reikšmė. Pavyzdžiui, sakinyje *Vakarais tėvas ilgai skaito laikraščius* valentiniai palydovai yra tik du — vardininkas ir galininkas, nes *skaityti* reikalauja atsakyti į klausimus: *kas skaito?* ir *ką skaito?* Tačiau, kita vertus, stiprųjį valdymą taip pat lemia veiksmažodžių reikšmė, todėl visos stipriai valdomos formos yra veiksmažodžių valentiniai palydovai. Tik valentingumas yra platesnis už stiprųjį valdymą. Valentiniais palydovais, be stipriai valdomų linksnių bei prielinksninių konstrukcijų, dar eina veiksnio vardininkas, bendratis, dalyvinės ir padalyvinės konstrukcijos,rieveiksmiai, sudėtinių sakinių

dėmenys, pvz.: *ligonis miega, prižadėjo atvykti, sakosi nežinąs, girdėjau jį sergant, gražiai elgiasi; maniau, kad tu nebeateisi*. Silpnai valdomos formos (pvz.: *skaito vakarais, lovoje, su akiniais* ir t. t.) paprastai nėra valentiniai palydovai. Jos tik išplečia sakinį, bet neįeina į jo branduolį, dėl to veiksmažodžių vartojimui ne tokios aktualios ir žodyne nepateikiamos.

Žodyne nurodoma, kurie veiksmažodžių palydovai yra būtini, o kurie fakultatyvūs (nebūtini). Būtinai yra tie, kuriuos praleidus būtų pažeista sakinio sintaksinė struktūra, o fakultatyvūs — tie, kurie gali būti nepasakyti, tačiau sakinys vis tiek išliks gramatiškas. Pavyzdžiui, veiksmažodis *apauti* turi tris palydovus — vardininką, galininką ir įnagininką, bet tik pirmieji du yra būtini. Praleidus įnagininką, sakinys nenustoja buvęs gramatiškas, plg.: *Motina apavė vaiką batukais — Motina apavė vaiką*.

Svarbu parodyti ne tik su kokiomis žodžių formomis veiksmažodžiai eina, bet ir kokia tų žodžių reikšmė. Pavyzdžiui, vieni veiksmažodžiai eina su gyvas būtybes reiškiančių daiktavardžių vardininku (pvz.: *valgo žmogus; loja šuo, lapė; žvengia arklis*), kiti — su negyvus daiktus ar abstrakčius dalykus žyminčių daiktavardžių vardininku (pvz.: *skamba varpas, skambutis; aidai aidas, balsai; ošia miškas*), tretieji eina ir su vienu, ir su kitu vardininku (pvz.: *eina žmogus, gyvulys, musė, traukinys, laikas*). Veiksmažodžio vartojimas su skirtingos reikšmės žodžiais dažnai rodo jį turint skirtingas reikšmes, plg.: *Arkliai ėda dovilus* ir *Rūdys ėda geležį*. Pirmuoju atveju veiksmažodis eina su gyvą būtybę pasakančiu vardininku (Nom + *Anim*) ir reiškia „imti maistą“, antruoju — su vardininku, žyminčiu negyvą daiktą (Nom -*Anim*), ir reiškia „naikinti, gadinti“. Veiksmažodžio derėjimas su tam tikros reikšmės žodžiais paprastai vadinamas jo leksiniu valentingumu.

Ne mažiau svarbu parodyti ir kokios nuo veiksmažodžio priklausomų žodžių semantinės funkcijos sakinyje. Veiksmažodžiu paprastai nusakoma tam tikra situacija, kurios dalyviai atlieka tam tikrus vaidmenis. Pavyzdžiui, veiksmažodis *duoti* žymi situaciją, kurioje dalyvauja davėjas, gavėjas ir daiktas, kuris iš davėjo pereina gavėjui. Situacijos dalyvių vaidmenys sakinyje interpretuojami kaip tam tikros semantinės funkcijos, atspindinčios santykį tarp tariniu einančio veiksmažodžio ir jo valentinių palydovų. Minėtu atveju davėjas yra agentas iniciatorius [*A₁*] (veikėjas), gavėjas — beneficientas [*B*] (veiksmažodžio adresatas), duodamas daiktas — pacientas [*P*] (būsenos turėtojas). Šios trys semantinės funkcijos — tai veiksmažodžio *duoti* semantinis valentingumas, rodantis, kaip semantiškai interpretuojama juo nusakoma situacija. Žodyne pateikiamos veiksmažodžių semantinio valentingumo struktūros, pavyzdžiui, *duoti* struktūra yra [*A₁ P B*].

Veiksmažodžių semantinis valentingumas glaudžiai susijęs su jų leksinėmis reikšmėmis: kai jis skirtingas, dažniausiai skiriasi ir veiksmažodžių leksinė reikšmė. Plg. šiuos sakinius: *Žmogus eina per lauką* ir *Prakaitas eina per veidą*. Jų sintaksinė sandara vienoda, bet veiksmažodžio *eiti* semantinis valentingumas abiejuose sakiniuose skirtingas: skiriasi vardininko semantinės funkcijos. Pirmajame sakinyje vardininkas atitinka agentą (ką žmogus daro? — eina) ir veiksmažodis reiškia „judėti pėsčiomis“, antrajame — vardininkas atitinka pacientą (kas darosi su prakaitu? — eina per veidą) ir veiksmažodis reiškia „srūti“.

Tačiau esti ir taip, kad semantinis valentingumas vienodas, o veiksmažodžio reikšmė skiriasi. Jos skirtumai gali būti susiję su skirtingu leksiniu valentingumu. Pavyzdžiui, sakiniuose *Moterys dengia* (t. y. kloja) *stalus staltiesėmis, vaikus antklodėmis* ir *Moterys dengė* (t. y. rengė) *šeimą savo austais drabužiais* veiksmažodžio *dengti* ir sintaksinis, ir semantinis valentingumas vienodas, o reikšmės skirtingos. Jos susijusios su nevienodomis galininkų reikšmėmis: pirmajame sakinyje galininkas gali žymėti tiek negyvą, tiek gyvą daiktą ($\pm$ *Anim*), o antrajame — tik žmones (*Hum*).

0.3. Dauguma pateikiamų veiksmažodžių yra daugiareikšmiai. Žodyne nurodomos pagrindinės, t. y. bendrinėje kalboje dažniausiai vartojamos veiksmažodžių reikšmės, pažymima jų sąsaja su visomis trimis valentingumo atmainomis (sintaksiniu, semantiniu ir leksiniu valentingumu). Veiksmažodžių reikšmės skirtumus dažnai rodo jau tai, kad jie vartojami su skirtingomis žodžių formomis, nevienodu jų skaičiumi, plg.: *Jie gyvena* (t. y. turi buveinę) *mieste* ir *Jie gyvena* (t. y. laikosi, gyvuoja) *gerai; Troba griuva* (t. y. yra) ir *Medis griuvo* (t. y. virto) *ant kelio*. Kai sintaksinis valentingumas vienodas, reikšmės skirtumai, kaip matėme, gali būti susiję su skirtingu semantiniu valentingumu (žr. sakinius su veiksmažodžiu *eiti*), o jeigu vienodas ir semantinis valentingumas, tada — su skirtingu leksiniu valentingumu (žr. sakinius su veiksmažodžiu *dengti*). (Plačiau apie veiksmažodžių reikšmės ir valentingumo santykius kalbama skyriuje „Veiksmažodžių junglumas valentingumo teorijos požiūriu“, žr. 4 sk.)

Žodyne numatoma pateikti apie 2000 veiksmažodžių. Stengiamasi atrinkti tuos, kurių vartoseną įvairesnė ir sudėtingesnė, taip pat atsižvelgti į vartosenos svyravimus, daromas klaidas ir pan.

Žodynas turėtų būti naudingas tiek kalbos praktikai, tiek mokslui. Kalbos vartotojams jis atskleis veiksmažodžių vartosenos įvairovę, parodys vartojimo normas. Jis turėtų būti geras pagalbininkas ir tiems, kurie mokysis lietuvių kalbos. Kita vertus, žodynas duos medžiagos sakinio sintaksės ir semantikos tyrinėjimams.

1. Veiksmažodžiai pateikiami pagal abėcėlę nurodant tris pagrindines formas: bendratį, esamąjį ir būtajį kartinį laiką.

2. Jei veiksmažodis daugiareikšmis, jo pagrindinės formos rašomos pusjuodžiu šriftu, o po jų pateikiamos atskiros veiksmažodžio reikšmės. Jos numeruojamos arabiškais skaitmenimis. Veiksmažodis rašomas bendraties forma, po jos nurodomas valentingumo indeksas ir kursyvu pateikiamas reikšmės apibūdinimas. Kitoje eilutėje pusjuodžiu šriftu pateikiama sintaksinio valentingumo struktūra; greta jos laužtiniuose skliaustuose — semantinio valentingumo struktūra, o po jų — veiksmažodžio palydovų leksinė raiška, kitaip sakant, palydovais einančių žodžių priklausymas tam tikroms bendriausioms semantinėms klasėms (leksinis valentingumas). (Semantinių klasių, kaip ir valentinių palydovų, žymėjimo simboliai nurodyti ir paaiškinti toliau pridėtame sąrašė). Šalia visų valentingumo duomenų pateikiami iliustraciniai pavyzdžiai. Pvz.:

atidėti, atideda, atidėjo

1. atidėti₃ *dėti atskiriant*

Nom Acc (AdvDir) [A₁ P Ad]

Nom <i>Hum</i>	Kelias <i>silkes</i> ji atidėjo <i>ant suolo</i> ; Jis atidėjo dar vieną <i>knygą</i>
Acc ± <i>Anim</i>	
AdvDir	

2. atidėti₃ *nukelti tolesniam laikui*

Nom Acc (Dat/iki/ligiGen) [A₁ P Q]

Nom <i>Hum</i>	Savo <i>mokslus</i> jis atidėjo <i>ateičiai</i> ; Tą <i>darbą</i> atidėsi- sime <i>iki pavasario</i> ; <i>Teismas</i> (kaip <i>Hum</i>) <i>bylą</i> atidė- jo
Acc <i>Abstr</i>	
Dat <i>Abstr</i>	
iki/ligiGen <i>Abstr</i>	

3. Jeigu veiksmažodis turi tik vieną reikšmę arba pateikiamas tik viena labiausiai įprasta reikšme, tai ji dažniausiai neapibūdinama, o valentingumo indeksas rašomas po paskutinės iš pagrindinių formų. Kitoje eilutėje pusjuodžiu šriftu pateikiama sintaksinio valentingumo struktūra, greta jos lauž-

tiniuose skliaustuose — semantinio valentingumo struktūra, po jų — palydovų leksinė raiška ir iliustraciniai pavyzdžiai.

4. Sintaksinio valentingumo struktūra (SinVS) rodo, kiek veiksmažodis turi valentinių palydovų ir kokia jų forma, taip pat, kurie palydovai yra būtinai, o kurie — fakultatyvūs. Fakultatyvieji palydovai pateikiami lenktiniuose skliaustuose.

Įžambus brūkšnys (/) rašomas tarp alternatyvių palydovų formų. Jos turi tą pačią semantinę funkciją ir gali būti vartojamos pasirinktinai. Tačiau alternacija ne visada reiškia, kad vieną palydovo formą bet kada galima pakeisti kita. Vienos ar kitos formos vartojimas gali būti susijęs su palydovų leksine raiška. Pvz., *drabužį* deriname *prie žmogaus*, *prie jo amžiaus*, bet ne *su žmogumi*; tuo tarpu *lentą* deriname *su lenta*; arba eina *į darbą/prie darbo*, bet eina *prie rugių* (ne *į rugius*); bučiuoja *ranką/į ranką*, bet bučiuoja *vaiką* (ne *į vaiką*). Įžambiu brūkšniu taip pat žymimas kai kurių prielinksnių alternatyvus vartojimas: *iki/ligi*, *apie/aplink*.

5. Semantinio valentingumo struktūra (SemVS) rodo, kokios veiksmažodžio palydovų semantinės funkcijos (jų pavadinimai, trumpi apibūdinimai ir žymėjimo simboliai pateikti skyriuje „Veiksmažodžių junglumas valentingumo teorijos požiūriu“, žr. 1.3.1).

Semantinių funkcijų (arba aktantų) simboliai semantinio valentingumo struktūroje pateikiami ta pačia tvarka, kuria sintaksinio valentingumo struktūroje pateikti tas funkcijas turinčių valentinių palydovų simboliai.

Įžambus brūkšnys (/) rašomas ir tarp alternatyvių aktantų, siejamų su viena palydovo forma ir susijusių su to palydovo skirtinga leksine raiška, pvz.:

išsprūsti₂ *ištrūkti, išsivaduoti*

Nom išGen [A₁ Ab/CA]

Nom + <i>Anim</i>	<i>Domantienė</i> ... išsprūdo iš jo <i>rankų</i> [Ab] Grš; <i>Da- išGen ± Anim</i> bar tu iš <i>manęs</i> [CA] neišsprūsi
išGen ± <i>Anim</i>	

Glaustumo sumetimais kartais du valentingumo modeliai alternacijos būdu sutraukiami į vieną, jeigu tai leidžia padaryti veiksmažodžio reikšmė. Tada dviejų palydovų alternacija sintaksinėje struktūroje atitinka dviejų aktantų alternaciją semantinėje valentingumo struktūroje, pvz.:

įlūžti₂ *lūžus įkristi*

Nom (AdvDir/AdvLoc) [P Ad/L]

Nom ± <i>Anim</i>	<i>Važis</i> įlūžo <i>upelin/į upelį</i> [Ad]; <i>Mes</i> įlūžome <i>ant AdvDir</i> <i>ledo, upėje, ežere</i> [L]; Čiuoždamas neišlūžk <i>AdvLoc</i>
AdvDir	
AdvLoc	

Lenktiniuose skliaustuose pateikiami pagrindinių semantinių funkcijų atspalviai, pvz.: **Nom Acc nuoGen** [A₁ P Ab(B)]: *Jis* atmušė *nuo* kitų *krautuvininkų* visus *pirkėjus*.

6. Greta pateiktos dvi (ir daugiau) SinVS ir SemVS (jos žymimos raidėmis a), b) ...) rodo, kad veiksmožodis ta pačia reikšme vartojamas pagal du (ir daugiau) sintaksinius modelius, pvz.:

bylinėtis, ~jasi, ~josi₃ (2)

a) **Nom suInstr (dėlGen)** [A₁ Com M]

b) **Nom_{plur} (dėlGen)** [A₁ M]

Nom *Hum*

suInstr *Hum*

dėlGen ±*Anim*,

Abstr

a) *Ponas* bylinėjosi *su valstiečiais* (dėl bendrų *ganyklų*); b) *Broliai* vis dar bylinėjasi (dėl *palikimo, dėl karvės*); Nesibylinėkit *dėl niekų*

Norint išvengti didelio reikšmių suskaidymo bei susmulkinimo, dvi (ir daugiau) SinVS ir SemVS kartu pateikiamos ir tais atvejais, kai veiksmožodžio reikšmė skiriasi tik tam tikrais niuansais, o iš esmės yra labai artima, pvz.:

įsukti₂ sukantis įtraukti

a) **Nom Acc** [A₂ P]

b) **Acc įAcc** [P Ad]

Nom –*Anim*

Acc ±*Anim*

įAcc –*Anim*

a) *Linaminės velenas* įsuko jam *pirštus* (įsuko *peliukę*); b) *Jam ranką* įsuko *į kuliamąją*

Gali būti viena SinVS, bet dvi SemVS (jos taip pat žymimos raidėmis a), b) ...) ir, žinoma, skirtingas leksinis valentingumas, pvz.:

informuoti, ~úoja, ~ávo₃

Nom Acc apieAcc a) [A₁ P Con]; b) [I P Con]

Nom a) *Hum*

b) –*Anim*

Acc *Hum*

apieAcc ±*Anim*,

Abstr

a) *Jis* informavo *mus apie dingusius daiktus, apie pavogtus arklius*; b) *Laikraščiai* informuoja *visuomenę apie įvykius* visame pasaulyje

7. Glaustumo sumetimais kartu pateikiamos ir dvi ar net kelios daugiau ar mažiau skirtingos veiksmožodžio reikšmės. Beveik visada matyti kokių nors valentingumo skirtumų. Gali būti viena SinVS, bet dvi SemVS:

atlikti₂ a) *pasilikti* (neišvykti, neišeiti); b) *būti paliktam, nepaimtam*

Nom AdvLoc a) [A₁ L]; b) [P L]

Nom a) +*Anim*

b) ±*Anim*

AdvLoc

a) *Viena varna* atliko *šiukšlyne*; *Vežėjas* atliko *prie arklių*; b) *Vienas veršelis* nepastebėtas atliko *tvarte*; Atliko *jis* (kardas) *ant baltų skobnių* didžiajam bajoro dvare *Krv*

Gali būti dvi SinVS ir dvi SemVS:

daryti₂₍₃₎ a) *elgtis*; b) *elgtis kieno atžvilgiu*

a) **Nom Adv** [A₁ Mod]

b) **Nom Acc/Acc_{Pron}/Adv suInstr** [A₁ Mod P]

Nom *Hum*

Acc *Abstr*

suInstr ±*Anim*

Acc_{Pron}

Adv

a) *Neprotingai*, *katel*, [tu] *darai Vn*; b) Gali [tu] daryti *su juo bandymą* Blė; O *kaip su Gliaudelyte* padarysi? *Vn*; *Ką jie* darys *su žeme*?

drausti₃ *neleisti ką daryti; subarti, įspėti*

a) **Nom (Dat) Inf** [C/A₁ B Con]

b) **Nom Acc (S/nuoGen)** [A₁ P Con]

Nom a) *Hum*,

Abstr

b) *Hum*

Dat *Hum*

Acc +*Anim*

nuoGen *Abstr*

Inf

S

a) *Ponas* [C] draudė *kaimiečiams ganyti* savo miške; *Įstatymas* [C] draudžia taip daryti; *Aš* [A₁] draudžiu *jums eiti* prie upės; b) *Motina* draudė *vaikus, kad nesiaustų* (draudė *nuo blogų darbų*); *Kieme kažkas* draudė *arklį*

Gali būti viena SinVS ir viena SemVS, bet skirtingas leksinis valentingumas:

įmušti₃ a) *smūgiu igrūsti, įkišti; įspirti*; b) *mušant įvartyti*

Nom Acc įAcc [A₁ P Ad]

Nom *Hum*

Acc a) ±*Anim*

b) +*Anim*

įAcc –*Anim*

a) *Velnias* (kaip *Hum*) įmušęs *akmenį į smėlį* (žmogų iki juostos *į žemę*); *Puolėjas* įmušė *kamuolį į vartus*; b) *Ona* mušte įmušė *kiaulę į tvartą*

Kartais leksinio valentingumo skirtumų nematyti, jie paaiškėja tik po detalesnės semantinės analizės arba susiję su valentinių palydovų ribota leksine raiška, pvz.:

įšalti₁ a) *sustingti į ledą*; b) *smarkiai atšalti, išvėsti*

Nom [P]

Nom –*Anim*

a) *Įšalo žemė, vanduo* kibire; b) *Įšalo troba, kambariai*; *Žiemą iššala mūro sienos*

Tam tikri leksinio valentingumo skirtumai paaiškėja iš reikšmės apibrėžimų: pirmoji reikšmė siejama su daiktu, galinčiu virsti ledu (vandeniu ir kitokiu skysčiu arba daiktu, turinčiu drėgmės).

8. Kai palydovo leksinė raiška labai ribota (pvz., paukščiai deda tik kiaušinius), leksinio valentingumo duomenys pateikiami ne nurodant palydovo priklausymą tam tikrai semantinei klasei, o įvardijant konkrečius žodžius.

9. Pagal abėcėlę pateikiami nepriešdėliniai ir tie priešdėliniai veiksmažodžiai, kurie nuo atitinkamų nepriešdėlinių skiriasi ne tik veikslu, bet ir leksine reikšme (pvz., *eiti, įeiti, išeiti, ateiti, apeiti*). Tie priešdėliniai veiksmažodžiai, kurie nuo nepriešdėlinių skiriasi tik veikslu, pateikiami kartu su jais (pvz., *padaryti* kartu su *daryti*). Priešdėliai nurodomi skliaustuose prie atskirų reikšmių, o jeigu jie bendri visoms reikšmėms arba veiksmažodis pateikiamas tik viena reikšme — tada prie antraštinių veiksmažodžio formų po paskutiniosios, t. y. būtojo kartinio laiko formos, pvz.: **1.** draskyti (iš-, su-)₂ *į dalis plėšyti, ardyti*; **2.** draskyti (nu-)₃ *drėksti nuo ko*; **ařtintis**, ~asi, ~osi (pri-); **abėjoti**, ~ja, ~jo (su-)₂.

Priešdėliai nurodomi prie reikšmių apibrėžimų, jeigu kartu pateiktos dvi (ar daugiau) reikšmės būdingos skirtingiems priešdėliniams veiksmažodžiams, pvz.: gaišti₁ *a* (pra-) *nykti, prapulti*; *b* (iš-, nu-) *dvėsti, sipti*.

10. Sangražiniai veiksmažodžiai pateikiami kartu su atitinkamais nesangražiniais, jeigu jie vartojami lygiagrečiai, be reikšmės skirtumo, pvz.:

atmiñti, atmena, atminė; **atsimiñti, atsìmena, atsìminė**
gailėti(s), gaili(si), ~jo(si) (pa-)

1. *gailėti(s)₂ a) jausti gailėstį, užjausti ką; b) saugoti, taupyti*
2. *gailėti(s)₂ krintis, graužtis ko netekus, kam neįvykus ir pan.*
3. *gailėti(s)₃ šykštėti*

Žodyne nepateikiami tie sangražiniai veiksmažodžiai, kurie nuo atitinkamų nesangražinių skiriasi tik tuo, kad reiškia veiksmą, nukreiptą į patį veikėją arba atliekamą jo naudai, jo interesais, kitaip tariant, turi tiesioginę arba netiesioginę sangražinę reikšmę (sangražos dalelytė atstoja galininką arba naudininką). Plg.: *Motina prausia vaiką — Motina prausiasi; Auksė nusikynė (man) rožę — Auksė nusiskynė rožę*. Šis jų skirtumas nuo nesangražinių veiksmažodžių yra dėsningas, todėl aprašant valentingumą neaktualus.

11. Romėniškais skaitmenimis numeruojami homoniminiai veiksmažodžių variantai.

12. Ilustraciniai pavyzdžiai paimti daugiausia iš „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (1972) ir akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“, taip pat iš įvairių autorių raštų, periodinės spaudos ir šnekamosios kalbos. Po pavyz-

džių iš žodynų, jeigu jie nėra iš raštų, šaltiniai nenurodomi, išskyrus tuos, kurie kai kam gali pasirodyti nelabai įprasti bendrinei kalbai. Be šaltinių nuorodų pateikiami ir šnekamosios kalbos pavyzdžiai.

Pateiktieji pavyzdžiai iliustruoja veiksmažodžių junglumą pagal jų valentes ypatybes. Jie rodo, su kokiomis žodžių formomis veiksmažodis vartojamas, kurios jų yra būtinos, o kurios fakultatyvios (pastarosios kartais pateikiamos skliaustuose, bet dažniausiai jų fakultatyvumą rodo sakiniai, kuriuose jų nėra), taip pat iliustruoja palydovų leksinę raišką.

Ilustracinių sakinių tariniu eina aprašomojo veiksmažodžio asmenuojamoji forma arba jo bendratis (rečiau būtojo kartinio laiko veikiamasis dalyvis) su fazinio ar modalinio veiksmažodžio asmenuojamąja forma (*pradėjo dirbti, gali kalbėti; nustojo snigę, liovėsi verkęs*). Valentinių palydovų pakaitalai pateikiami dažniausiai po sutrumpinimo *plg.*

Status brūkšny (|) prieš sutrumpinimus *plg., prk.* reiškia, kad lyginamas arba perkeltine reikšme pateikiamas ne vienas, o daugiau sakinių.

13. SinVS palydovų formoms žymėti vartojami šie simboliai:

Nom	— vardininkas (daiktavardžio arba jo ekvivalento)
Gen	— kilmininkas
Dat	— naudininkas
Acc	— galininkas
Instr	— įnagininkas
Loc	— vietininkas
Adj	— būdvardis
Num	— skaitvardis
Pron	— įvardis
Adv	— prieveiksmis
Inf	— bendratis
Part	— dalyvis, padalyvis (arba jų konstrukcijos)
AccPart	— galininkas su dalyviu ar padalyviu
S	— subordinuotas (dažniausiai šalutinis) sudėtinio sakinio dėmuo
pN	— prielinksninė konstrukcija
AdvLoc	— adverbialinis palydovas, reiškiantis vietą
AdvDir	— adverbialinis palydovas, reiškiantis kryptį arba kelią
AdvQuant	— adverbialinis palydovas, reiškiantis kiekybę
CompK	— lyginamasis posakis
sing	— vienskaita
plur	— daugiskaita
neutr	— bevardė giminė

14. Leksiniam valentingumui žymėti vartojami šie simboliai:

Hum — asmuo (t. p. asmenų kolektyvas, įstaiga ir pan.)

+Anim — gyvas daiktas

–Anim — negyvas daiktas

Abstr — abstraktus dalykas

coll — kolektyvinės reikšmės

15. Semantiniam valentingumui žymėti vartojami simboliai pateikiami ir išsamiau paaiškinami tolesniame skyriuje (žr. 1.3.1).

Kadangi žodyne pateikiama visapusiška veiksmožodžių valentingumo analizė, toliau kiek plačiau bus paaiškinti pagrindiniai valentingumo teorijos dalykai, taip pat veiksmožodžių reikšmės ir valentingumo santykiai.

Veiksmožodžių junglumas valentingumo teorijos požiūriu

1. Veiksmožodžių sintaksinis, semantinis ir leksinis valentingumas

1.1. Valentingumo terminas yra paimtas iš chemijos ir pritaikytas tam tikroms žodžių jungimosi išgalėms vadinti. Kalbos moksle pirmasis jį ėmė vartoti valentingumo teorijos kūrėjas L. Tesnière'as (1934; 1953; 1959). Tesnière'as kalbėjo tik apie veiksmožodžio, kaip sakinio centro, valentingumą. Veiksmožodžio grupę jis palygino su nedidele drama, kurioje galima išskirti procesą, aktorius ir tam tikras aplinkybes. Struktūrinės sintaksės lygmenyje — tai veiksmožodis, veiksmo dalyviai (actants) ir aplinkybės (circonstants). Aktantai dalyvauja veiksmo nepriklausomai nuo savo aktyvumo, pavyzdžiui, sakinyje *Alfredas duoda knygą Šarliui* veiksmo dalyviai, be Alfredo, yra ir Šarlis bei knyga. Aktantų skaičius yra ribotas. Veiksmožodžio galėjimą prisijungti tam tikrą kiekį aktantų Tesnière'as palygino su atomo valentingumu ir taip pat pavadino valentingumu. Pagal aktantų skaičių visus veiksmožodžius jis skirstė į aivalentinius (be aktantų), vienvalenčius (su vienu aktantu), dviervalenčius (su dviem aktantais) ir trivalentinius (su trimis aktantais) (Tesnière 1959, 238—282). Aktantais Tesnière'as laikė tik daiktavardžius arba jų ekvivalentus, be to, tik tris jų linksnius: subjekto vardininką ir objekto galininką bei naudininką. Visa kita jam — aplinkybės (circonstants), kurių skaičius esąs neribotas ir kurios reiškiamos prieveiksmiais arba jų atitikmenimis. Jis nepaisė, kad ir tos aplinkybės veiksmožodžiui kartais yra būtinos, ir klasifikuodamas veiksmožodžius pagal valentingumą į jas neatsižvelgė.

Paskutiniu metu daug kalbama ir rašoma ne tik apie veiksmožodžio, bet ir kitų kalbos dalių (daiktavardžio, būdvardžio) valentingumą, tačiau daugeliu svarbiausių klausimų kalbininkų nuomonės daugiau ar mažiau skiriasi¹. Plačiau nesileisdami į valentingumo tyrinėjimo istoriją, pabandydysime paaiškinti, kaip valentingumas suprantamas šiame darbe.

¹ Valentingumo klausimai buvo plačiai nagrinėjami XII tarptautiniame lingvistų kongrese, vykusiame 1977 m. Vienoje; pranešimai paskelbti atskiru leidiniu (Abraham (ed.) 1978). Kiek anksčiau išėjo G. Helbig'o parengtas straipsnių rinkinys, skirtas valentingumo klausimams (Helbig 1971). Apie veiksmožodžio valentingumą bene daugiausia yra ir rašęs šis vokiečių kalbininkas; ankstesnieji jo darbai šiuo klausimu yra apibendrinti studijoje (Helbig 1982). Be to, minėtini dar šie stambesni bei ryškesni darbai (jais daugiau

Dabartinėje kalbotyroje veiksmažodžiai paprastai išskiriami iš kitų kalbos dalių kaip konstruktyviausia žodžių klasė. Veiksmažodžiui pripažįstamas centrinis vaidmuo sakinyje, nes jo prigimtis, vidinės ypatybės lemia sakinio sudėtį ir pobūdį: kokie daiktavardžiai turi lydėti veiksmažodį, koks tų daiktavardžių santykis su juo, kokia jų semantinė charakteristika. „...visas žmogaus sąvokų pasaulis nuo seno padalintas į dvi pagrindines sferas. Viena jų, veiksmažodžio sfera, apima būsenas (padėtį, kokybę) ir įvykius; kita, daiktavardžio sfera, apima „daiktus“ (tiek fizinius objektus, tiek ir sudaiktintas abstrakcijas). Aš manau, kad iš jų centrinis yra veiksmažodis, o periferinis — daiktavardis“, — rašo Chafe'as (Чейф 1975, 114). Kaip tik veiksmažodis sąlygoja daiktavardžio buvimą ir pobūdį, o ne atvirkščiai (ten pat, p. 115). Veiksmažodžio semantinės ypatybės didele dalimi nulemia viso sakinio turinį (ten pat, p. 190).

Veiksmažodžio reikšmė lemia tam tikras jungimosi išgales, kurios realizuojamos sakinyje prie veiksmažodžio prisijungiant atitinkamiems žodžiams bei jų formoms. Tos jungimosi išgalės sudaro veiksmažodžių valentingumo pagrindą.

Šiuolaikinėje kalbotyroje valentingumas paprastai siejamas su trimis lygmenimis: abstrakčiu loginės semantikos ir dviem konkrečiais kalbos lygmenimis — sintaksės ir leksinės semantikos. Abstrakčiajame lygmenyje nustatomas veiksmažodžio laisvų vietų skaičius ir jų galimų užėmėjų (aktantų) semantinės funkcijos (agento, patiento ir kt.), o konkrečiuose kalbos lygmenyse parenkami tam tikri jų atitikmenys — veiksmažodžio palydovai²; sintaksės lygmenyje nustatoma palydovų gramatinė forma ir jų būtinumas arba fakultatyvumas, o leksinės semantikos lygmenyje — jų semantika (išaiškinama, kokių semantinių klasių žodžiai gali būti to veiksmažodžio palydovai). Taigi veiksmažodžio valentingumu laikoma jo reikšmės lemiama ypatybė atverti tam tikrą skaičių laisvų vietų, kurias sakinyje užima tam tikros reikšmės žodžiai bei jų formos arba jų atitikmenys.

ar mažiau remiasi šiame darbe išdėstytas požiūris į veiksmažodžių valentingumą): Bondzio 1969; 1971; 1976; 1977; 1978; Emons 1974; Pasch 1977; Sommerfeldt 1973; 1977; Sommerfeldt — Schreiber 1974; Wotjak 1976; 1978; Апресян 1974, 119—156; Степанова 1973. Su semantiniu valentingumu labai artimai susiję Ch. Fillmore'o darbai (1968; 1969 a; 1969 b; 1972; Филлмор 1981). Valentingumo tyrinėjimo istoriją nuo pat jo sampratos užuomazgų viduramžių scholastikoje iki mūsų amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžios yra plačiai nušvietęs R. Bräueris (1974); gana plati tyrinėjimo apžvalga taip pat pateikta Helbig — Schenkel 1975, 12 tt.

² Lingvistinėje literatūroje jie vadinami gana įvairiai: aktantais (Tesnière 1959; Helbig 1982; Sommerfeldt — Schreiber 1974), determinantais (Geniušienė 1971), partneriais (Mitspieler) (Helbig — Schenkel 1975), papildymais (Ergänzungsbestimmungen) (Erben 1964; 1968) ir kt.

Kaip matome, veiksmažodžių valentingumas yra sudėtingas reiškinys. Loginės semantikos lygmenyje nustatomas veiksmažodžio semantinis valentingumas, sintaksės lygmenyje — sintaksinis, leksinės semantikos lygmenyje — leksinis valentingumas. Tai trys valentingumo pusės, neatskiriamai susijusios viena su kita. Daugiausia dėmesio kol kas skiriama semantinio ir sintaksinio valentingumo tyrinėjimams.

1.2. Veiksmažodžio reikšmės lemiamas poreikis jungtis su apibrėžtu skaičiumi jam reikalingų tam tikros formos žodžių ar jų atitikmenų (vadinamųjų palydovų) vadinamas jo sintaksiniu valentingumu (SinV). Pagal turimų palydovų skaičių veiksmažodžiai skirstomi į vienvalenčius (*vaikas miega*), dvivalenčius (*mokiniai žaidžia krepšinį*), trivalenčius (*tėvas davė vaikui obuolį*), keturvalenčius (*Saulius pirko iš draugo knygą už du litus*), penkiavalenčius (*jis išnuomojo vieneriems metams vasarojaus lauką kaimynui už skolą*). Atskirą klasę sudaro nevalentingieji veiksmažodžiai, visi jie beasmeniai (*šala; lyja*). Veiksmažodžio sintaksinį valentingumą galima atvaizduoti tam tikra sintaksinio valentingumo struktūra (SinVS). Joje atitinkamais simboliais žymimas veiksmažodis ir jo valentiniai palydovai, pvz., *duoti SinVS yra Nom Acc Dat*³. Veiksmažodžio SinVS yra jo sintaksinio vartojimo modelis, kuris kartu modeliuoja ir su tuo veiksmažodžiu sudaryto sakinio branduolį.

Būdingiausios veiksmažodžių palydovų formos yra daiktavardžių linksniai, vieni arba su prielinksniais (t. y. prielinksninės konstrukcijos). Kai kurių veiksmažodžių palydovais eina taip pat būdvardžių, skaitvardžių bei įvardžių linksniai (*jis jaučiasi sveikas, molį padarė minkštą, kažkas darosi su karve, skaičiuoju ligi penkių*), prieveiksmai (*gražiai elgiasi*), veiksmažodžio bendratis (*pasisiūlė padėti*), dalyviai bei padalyviai (*supratau apsirikeš, dedasi viską žinąs, tikimės palysiant*), galininkas su padalyviu (*maniau tave viską žinant*), sudėtinio sakinio subordinuotasis (dažniausiai šalutinis) dėmuo (*tikimės, kad palis; maniau — saulė teka*).

Vietoj daiktavardžių linksnių ir prielinksnių konstrukcijų gali eiti įvairūs jų pakaitalai, būtent: kitų linksniuojamųjų kalbos dalių formos (*jam sekasi, kvailą ir bažnyčioje muša; du bėga, du veja*), žodžių junginiai (*dirbo keletas žmonių* (plg. *žmonės*), *pamačiau dešimt varnų* (plg. *varną*), *laukiau pusę dienos* (plg. *visą dieną*), *atnešiau glėbį malkų* (plg. *malkas*), *prabėgo daug metų* (plg. *metai*), *parėjo tėvas su sūnumi, mes su draugu išsimaudėme, aš pats padarysiu*), veiksmažodžio bendratis (*atnešė valgyti ir gerti, ieškojo praustis*), padalyviai ir jų konstrukcijos (*girdėjau griaudžiant* (plg. *griaustinį*), *pasigirdo pareinant žąsų* (plg. *gageni-*

³ SinVS žymėjimo simboliai paaiškinti skyriuje „Žodyno sandara“.

mas), šalutiniai sakinių dėmenys (*atnešė, ką buvo žadėjęs* (plg. *skolą*); *padėsiu, kur esame sutarę* (plg. *ant lentynos*); *girdėjau, kaip sugriaudė*). Būdvardžių poziciją gali užimti dalyviai (*atrodo pavargęs, išbalęs* (plg. *baltas*); *jaučiasi skriaudžiamas*), kokybinės reikšmės daiktavardžiai (*jaučiasi ligonis* (plg. *nesveikas*), lyginamieji posakiai (*jaučiuosi kaip sumuštas*). Prieveiksmių pakaitalais gali būti lyginamieji posakiai (*elgiasi kaip žvėris* (plg. *žvėriškai*).

Kai veiksmožodžio žymimas veiksmas apima ne visą daiktą, o tik jo dalį arba neapibrėžtą kiekį daiktų, vietoj galininko ar vardininko linksnio vartojamas kilmininkas, pvz.: *atnešė malkų, vandens* (plg. *malkas, vandenį*); *atvažiavo talkininkų* (plg. *talkininkai*). (Apie neapibrėžto kiekio kilmininką, priklausomą nuo veiksmožodžio valdymo ir einantį jo valentiniu palydovu, žr. 19 išnašoje.)

1.3. Kita valentingumo pusė yra veiksmožodžio semantinis valentingumas (SemV). Jį nagrinėjant, išeities tašku imama prielaida, kad sakinio branduolys, kurį sudaro veiksmožodis su savo palydovais, yra predikatas su tam tikru skaičiumi argumentų ir kad jo struktūra atitinka tam tikrą vieną ar kitą kalbėtojo suvokiamą ir semantiškai interpretuojamą situaciją. Veiksmožodžio semantinis valentingumas rodo, kokie santykiai tarp predikato ir jo argumentų ir kaip interpretuojama nusakomoji situacija. Jis atvaizduojamas tam tikra veiksmožodžio semantinio valentingumo struktūra (SemVS).

Kita vertus, veiksmožodžio SemVS sutampa su atitinkamo veiksmožodinio sakinio prasmine, arba semantine, struktūra (propozicija) (plg. Апытюнова 1976, 34, 37; Palmer 1982, 69; Tekorienė 1982, 135—136). Propozicinė funkcija sieja predikatą su vienu ar daugiau argumentų. Priklausomai nuo argumentų skaičiaus skiriamos propozicinės funkcijos su vienviečiais predikatais — savybėmis, jų forma $F(x)$, ir propozicinės funkcijos su daugiaviečiais predikatais — santykiais (R), jų forma $F(x y \dots)$ arba $xRy \dots$. Argumentai yra „tuščios pozicijos“, jų skaičius priklauso nuo predikato. Kai tas pozicijas užpildo tam tikros leksemos, propozicinė funkcija įgauna sakinio pavidalą. Predikatas veiksmožodiniame sakinyje atitinka veiksmožodį, o argumentai — daiktavardžius arba jų atitikmenis, priklausomus nuo veiksmožodžio ir einančius jo valentiniais palydovais. Visi jie sudaro veiksmožodinio sakinio branduolį, o reikšminiai santykiai tarp predikatinio veiksmožodžio ir jo palydovų sudaro sakinio semantinės struktūros pagrindą (plg. Ambrazas 1986, 24).

1.3.1. Predikato — veiksmožodžio santykiai su leksikalizuotais argumentais nusakomi kaip tam tikros semantinės funkcijos (Ch. Fillmore'as (1968) jas pavadino gilumos linksniais, jos taip pat vadinamos semantiniais links-

niais). Semantinių funkcijų skaičius bei pobūdis atskirų tyrinėtojų darbuose labai nevienodas⁴. Iš dalies tai priklauso nuo tyrinėjimų krypties ir konkrečių uždavinių; pavyzdžiui, aprašant veiksmožodžių reikšmę pravartu skirti daugiau semantinių funkcijų negu aptariant sakinių sandarą.

Šiame darbe apibūdinant veiksmožodžių semantinį valentingumą bus skiriamos šios semantinės funkcijos.

Agentas [A] — veiksmo atlikėjo funkcija, kurią suponuoja veiksmo reikšmės veiksmožodžiai. Sakinyje ji realizuojama vardininku (išskyrus pasyvines konstrukcijas, kur ją atitinka kilmininkas). Skiriamos dvi atmainos.

1) Agentas₁ [A₁] — veiksmo iniciatoriaus ir atlikėjo funkcija, būdinga gyvoms būtybėms, pvz.: *paukščiai skraido, vaikas skaito knygą, dukterė padeda motinai, mokiniai sprendžia uždavinį, keleiviai žiūri pro langą*.

2) Agentas₂ [A₂] — veiksmo atlikėjo funkcija, būdinga negyviems daiktams, stichinėms jėgoms bei kitiems gamtos ir visuomenės reiškiniams, įvairiems įrenginiams, mašinoms, prietaisams, kurie turi tam tikrą energiją ir dėl to gali atlikti arba sukelti, sužadinti veiksmą, bet neturi savo iniciatyvos, pvz.: *artinasi ciklonas, mašina, traukinys; vėjas pučia į langus; saulė teka; vargonai gaudžia; skambutis pažadino mane; vaisiai lenkė medžių šakas; šalna nušaldė agurkus; rugienos man bado kojas; ligos vargina žmones; šalyje siautėjo fašizmas; lempa šviečia; upelis gurguliuoja*.

Agento₂ funkcija yra nevienalytė. Prireikus ją galima būtų suskaidyti bent į tris poklasius: gamtinę jėgą, priežastį ir veiksmo priemonę.

Veiksmo priemonę reiškiantis agentas₂ nuo instrumento funkcijos skiriasi tuo, kad galimas tik tada, kai veiksmas gali būti suvokiamas kaip vykstantis be kieno nors iniciatyvos; veiksmo priemonė tada laikoma vieninteliu veiksmo atlikėju — agentu₂, pvz.: *mašina suvažinėjo žmogų, autobusas važiuoja į Šiaulius, padangę raižo lėktuvai*. Vis dėlto riba tarp instrumento ir agento₂ yra gana sąlygiška (plg. Helbig 1977, 84).

Agentas₂ kartais gali būti ir gyvas daiktas, jeigu jis ką daro nevalingai, be iniciatyvos, pvz.: *mergytė apsiliejė karšta arbata, Jonas atkirto į akmenį kirvį*.

⁴ Tik keletą semantinių funkcijų skiria Ch. Fillmore'as (1968, 1969 a, 1969 b, 1972), W. Chafe'as (Чейф 1975, 121—123), G. Helbigas (1977), W. Cookas (1978, 299—300), S. Starosta (1978, 171), W. Abrahamas (1978), T. Lomtevas (Ломтев 1965), kiek daugiau jų mini G. Wotjakas (1976, 368—369), W. Schenkėlis (1977, 96—98), V. Bogdanovas (Богданов 1977, 52—55), o J. Apresianus nurodo net 25 semantines funkcijas (Апресян 1974, 125—126).

Agento terminas vartojamas tada, kai agento₁ ir agento₂ skyrimas veiksmažodžio semantinei charakteristikai nereikšmingas, pvz.: *mergina/vėjas sklaidė lapus*.

Agentas_c [A_c] — kauzuojamojo agento funkcija, būdinga asmeniui, atliekančiam veiksmą kito asmens iniciatyva, pvz.: *atvykusieji registruoja si pas budėtoją* (t. y. budėtojas juos registruoja), *jis gydos pas žymų profesorių, Agnė kerpasi pas gerą kirpėją*.

Skirtingai nuo agento₁ ir agento₂, kauzuojamąjį agentą sakinyje paprastai atitinka ne vardininkas, o prielinksninė konstrukcija *pasAcc*. Šią semantinę funkciją numato kai kurių sangražinių veiksmažodžių reikšmė⁵. Greta kauzuojamojo agento dažnai suvokiamas ir tam tikras lokatyvinės reikšmės atspalvis.

Patientas [P] — veiksmo poveikio gavėjo arba būsenos turėtojo funkcija, būdinga tiek gyviems, tiek negyviems daiktams, taip pat abstraktiems dalykams. Paciento yra dvi skirtybės. Veiksmo reikšmės veiksmažodžiai nusako fiziškai arba psichiškai veikiamo daikto būseną, pvz.: *vaikas sudaužė stiklinę, skeveldra sužeidė karį, šaltis pavertė vandenį ledu, vyrai iškrovė vežimą, motina pripylė į puodynę pieno, vėjas pakėlė balioną, senis pragėrė gaidį, tėvai pardavė karvę, vaikas skaito knygą* (knygos būseną tokia, kad ją skaito), *šuo išgąsdino avis, draugai įspėjo Juozą, ji pakvietė svečią į vidų, sunkus darbas pakirto jam sveikatą, sudrožė per rankas, griebė už lazdos*. Sakinyje šią paciento atmainą dažniausiai atitinka galininkas. Būsenos bei proceso reikšmės veiksmažodžiai nusako tam tikrą daikto statinę būseną arba jo būsenos kitimą, pvz.: *duona yra ant stalo, vaikas guli lovelėje, rugiai netelpa į aruodą, namas priklauso broliui, skauda galva/galvą, rugiai baltuoja, gėlės kvėpia; stiklinė nukrito ir sudužo, rugiai bėla, tėvai mirė, žirniai išdygo, pirkia ištuštėjo, vasara praėjo, kambarys prisipildė dūmų, į valtį prisėdo žmonių, tėvai turi sodą, radau baravyką*. Šią atmainą sakinyje dažniausiai atitinka vardininkas, kartais galininkas ir kt. formos.

Tam tikra paciento atmaina yra rezultatinis pacientas [P_{rez}]. Ši funkcija būdinga daiktui (reiškiniui), kuris randasi, kyla kaip veiksmo padarinys, pvz.: *darbininkai stato namą, mieste kilo maištas*.

Percipientas [Pcp] — psichinės būsenos patyrėjo funkcija, būdinga gyvoms būtybėms, suvokiančioms tikrovės dalykus, turinčioms tam tikrą

nusiteikimą jų atžvilgiu, psichologiškai į juos reaguojančioms, pvz.: *vaikas nori miego, Tomas nieko nežino, aš girdžiu triukšmą, zuikis bijo ir lapo, mokinys nemoka pamokos, vanagas pamatė grobį, vaikai neklausė tėvų, jam patinka knygos, Jonui rūpi darbas*. Percipientą numato percipcijos veiksmažodžiai. Sakinyje ji dažniausiai atitinka vardininkas, rečiau — naudininkas.

Beneficientas [B] — adresato, gavėjo, turėtojo funkcija, būdinga gyvoms būtybėms, ypač asmenims, kurių naudai ar nenaudai kas vyksta, darosi, yra, pvz.: *senelė davė mergytei obuolį, sūnus padeda tėvui, pažadėjau draugui knygą, jis parodė sūnui gandrą, direkcija priminė darbininkams jų išipareigojimus, kreipkitės į direktorių; karvės gauna siloso, tėvai turi namą, aš radau baravyką, Anė pametė pirštines, pinigai priklauso tau, Petras išlošė motociklą, mums trūksta laiko, jam viskas sekasi*. Kartais ir negyvi daiktai bei abstraktūs dalykai suvokiami kaip beneficentas, pvz.: *grėbliui sudėjo dantis, švarkui trūksta sagos, rūkymas kenkia sveikat ai*.

Vienais atvejais beneficentą numato veiksmo reikšmės veiksmažodžiai, tada sakinyje jis dažniausiai atitinka naudininką. Kitais atvejais jis numatomas būsenos bei proceso reikšmės veiksmažodžių ir sakinyje atitinka vardininką arba naudininką.

Kauzatorius [C] — iniciatoriaus funkcija, būdinga asmeniui, kurio iniciatyva kas kitas atlieka veiksmą arba kuris sudaro sąlygas atsirasti tam tikrai daikto būsenai pats tiesiogiai veiksmo neatlikdamas, pvz.: *ponas iškirsdino mišką, prievaizdas nuplaskdino baudžiauninką, Ona pasisiūdino naują suknelę, tėvai apveddino sūnų, linus mes klojėjome ant pievos, kaimynai dar brandina kviečius, tėvai leido vaikui mokytis toliau, jis per teismą išieškojo visą skolą*. Kartais šią funkciją turi ir ne asmuo, pvz.: *įstatymas (konstitucija) draudžia taip daryti*.

Kauzatyvas [Caus] — veiksmo ar būsenos priežasties funkcija, pvz.: *giria aidį nuo balsų, vaikai džiūgavo dėl būsimos kelionės, jie baiminasi dėl savo ateities; pradžia darbą gaišina, pirštas nedavė man miegoti (jį skaudėjo)*. Realizuotas vardininku, kauzatyvas labai artimas agentui₂, o skiriasi tuo, kad būdingas paprastai tik negyviems daiktams bei reiškiniams ir sudaro paralelę su kauzatoriumi, plg.: *tu [C] gaišini man darbą, vaikas [C] nedavė jai miegoti*.

Kontragentas [CA] — prieš agentą veikiančios, jam priešingos jėgos funkcija, būdinga ir gyvoms būtybėms, ir negyviems daiktams bei gamtos ir visuomenės reiškiniams, pvz.: *vilkas gynėsi nuo šunų, žmonės gynėsi nuo bado ir šalčio, ledlaužis grūmėsi su ledais ir gamtos stichija, žemdirbiai kovoja su kenkėjais, valstiečiai sukilo prieš ponus, jis man priešinasi*.

⁵ E. Geniušienė tokius veiksmažodžius vadina autokuratyviniais, t. y. tokiais, kurie nusako situaciją ne iš veiksmo atlikėjo, o iš tos situacijos iniciatoriaus perspektyvos. Šią semantinę funkciją autorė kiek kitaip aptaria. Ji laiko, kad tai ir agentas, ir kauzacijos objektas (Pt/Ag): asmuo, atliekantis veiksmą, pats yra kauzuojamas (Генюшiene 1983, 54—55).

Komitatyvas [Com] — antraeilio agento, patiento, percipiento ar beneficento funkcija, pasirodanti greta atitinkamos pagrindinės funkcijos ir sakinyje dažniausiai atitinkanti prielinksninę konstrukciją *suInstr*, pvz.: *tėvas tariasi su motina, Julius draugauja su Vincu, jis sukiršino brolių su seseria, tėvas padalijo žemę Jonui su Antanu* (plačiau žr. 3.3).

Rezultatas [R] — rezultato funkcija, būdinga daiktui, kuriuo pavirsta ar paverčiamas, padaromas kitas daiktas, pvz.: *vanduo pavirto į ledą / ledu* (t. y. vandens nebėra, yra tik ledas), *ragana pavertė jį akmeniu, puodyne subyrėjo į šukes, vaikai išaugo į vyrus, kartais kupstas pasidaro kalnu*.

Kontentyvas [Con] — veiksmo ar būsenos turinio funkcija, būdinga įvairiems daiktams bei reiškiniams. Sakinyje ją atitinka įvairios žodžių formos bei konstrukcijos, pvz.: *girdžiu balsus, ligonis nori pailsėti, vaikai bijo griaustinio, visi džiaugiasi pavasariu, apie tai visi žino, žmonės laukia giedros, jam reikia pinigų, papasakok apie kelionę; visi jau žinojo, kas buvo nutikę; Jonas sakėsi nieko nežinąs, vaikai žaidžia futbolą, komanda laimėjo rungtynes, ji vaidino lape, Andrius mokosi chemijos, duktė išėjo į marčias* (bet ji ir toliau buvo savo tėvų duktė), *sūnus mokosi inžinierium, jis tapo pirmininku, Joną išrinkome pirmininku, tą medį vadina ažuolu, kambarys prisipildė (priėjo) dūmų, pripyliau puodynę pieno, krantas apaugo alksniais, laukus nuklojo sniegas, suknelė siekia žemę, šakos liečiasi sienos, laukai davė gerą derlių, vaikas nikstelėjo koją, motina apavė vaiką batukais*.

Kontentyvas yra labai plati ir gana nevienalytė semantinė funkcija. Tai ne tik veiksmo ar būsenos turinys, kaip mes paprastai jį suvokiame, bet ir dalykai, glaudžiai susiję su patiento semantine funkcija. Dažnai veiksmažodžio SemV struktūroje kontentyvas atsiranda transformavus vieną pasakymą į kitą ir pakitus nusakomos situacijos semantinei interpretacijai, pvz.: *Ona barsto smėlį [P] ant tako [Ad] → Ona barsto taką [P] smėliu [Con]*. Smėlis, kuris pirmajame sakinyje laikomas patientu (pasakome, kas daroma su smėliu), antrajame sakinyje tampa kontentyvu, nes patientas čia — takas (kalbama jau apie taką, kas su juo daroma). Tokiais atvejais kontentyvas gana artimas instrumentui (plg. Mpažek 1964, 191—193).

Šaltinis [O] — veiksmo ar būsenos ištakų, pradinės medžiagos (pradinės būklės) funkcija, būdinga tiek gyviems, tiek negyviems daiktams, pvz.: *vaikai išprašė iš dėdės arklį, iš karvės primelžia daug pieno, jie gavo paskolą iš banko, jis krečia iš molio tvorą, iš vaikų pasidaro žmonės, perduok jam nuo mūsų linkėjimų, iš algos išskaito pajamų mokesťį*.

Motyvas [M] — motyvavimo funkcija, būdinga daiktams, reiškiniams, kurie suvokiami kaip veiksmo ar būsenos pamatas, pvz.: *už knygą mokėjau*

du litus, atsilygink jam už darbą, atidirbau už skolą, už tave; jį nubaudė už vagystę, jie už skolą įkeitė žemę.

Instrumentas [I] — veiksmo priemonės funkcija, būdinga negyviems daiktams, pvz.: *vaikas įsidūrė su adata, žmonės skambino varpais, pašviesk man su žiburiu, apsitrinkite (su) rankšluosčiu, vaikas važiuoja dviračiu, pagaląsk peilį į akmenį, motina nusišluostė rankas į prijuostę, kažkas iššovė iš šautuvo, vaikystėje jodinėjau ant lazdos, merginos mojavo skarelėmis, darbininkai sijoja per sietą smėlį*. Instrumentinės reikšmės žodžius beveik visada galima pakeisti fraze su veiksmažodžiu *naudoti(s)*, plg.: *vaikas įsidūrė naudodamasis adata, pagaląsk peilį naudodamas akmenį, jodinėjau naudodamasis lazda* ir pan. Būdingiausia instrumento realizacijos forma sakinyje yra įnagininkas, vienas arba su prielinksniu *su*. Kartais instrumentas realizuojamas ir vardininku, pvz.: *Kažkieno paleistas akmuo išdaužė langą* (plg. agentą₂).

Kai kada ir gyva būtybė gali būti suvokiama kaip priemonė, pvz.: *seniau žmonės ardavo (su) jaučiais, kažkas šuoliavo su arkliu/ant arklio*.

Komparatyvas [Comp] — lyginimo standarto funkcija, einanti greta būsenos patiento ir būdinga daiktui, su kuriuo kas nors lyginama, lygiuojasi ir pan., pvz.: *kopija atitinka originalą, sūnus ataugo (praaugo) tėvą, faktai atitinka teiginį arba prieštarauja teiginiui, duktė panėšėjo į motiną, vaikai lygiuojasi į tėvą, jis skiriasi nuo kitų vaikų, ledai miežius su žeme sulygino, gera višta žąsį atstoja*.

Retributyvas [Rt] — at(si)lyginimo funkcija, būdinga dažniausiai pinigams, kuriais mokama už ką nors, pvz.: *pirkau (pardaviau) knygą už du litus, už litą davė dešimt kiaušinių, atsilyginau jam darbu, susiderėjo iš puskvortės*.

Finityvas [Fin] — tikslo, paskirties funkcija, būdinga daiktams bei reiškiniams, kurių siekiama, kuriems skiriamas veiksmažodžio žymimas veiksmas, pvz.: *arklys siekia avižų, katė tyko pelės, ieškau peilio, komandos varžosi dėl pirmos vietos, žemdirbiai ruošiasi sėjai*.

Kvantitatyvas [Q] — kiekybės funkcija, būdinga įvairiems matų vienetams, kuriais matuojama veiksmo trukmė, jo erdvinė apimtis, daiktų svoris, talpa, kaina ir kt., pvz.: *paskaita truko dvi valandas, sugaišau dvi dienas, jis per dieną (visą dieną) išbuvo lauke, miškas tęsiasi kelis kilometrus, duona svėrė kilogramą, knyga kainuoja tris litus, į kibirą telpa dešimt litrų, per visas atostogas vaikas išbuvo kaime*.

Lokatyvas [L] — funkcija, būdinga daiktams, kurie suvokiami kaip vieta, kurioje kas vyksta arba kas yra, į kurią kas telpa ar netelpa ir pan., pvz.: *Vytautas viešpatavo Žemaičiuose, kambaryje bilda, man užia galvoje, jie gyvena netoli, arkliai stovi prie vartų, knyga guli ant stalo*,

malkas laikome po stogu, salėje telpa 400 žiūrovų, pasieniais stovi suolai, kambaryje pakvipo alyvomis. Sakinyje lokatyvą atitinka vietininko linksnis, vietosrieveksmiai, įvairios lokatyvinės reikšmės prielinksninės konstrukcijos, kurios šią reikšmę turi eidamos su būsenos bei proceso reikšmės veiksmažodžiais (*antGen, anapusGen, artiGen, gretaGen, prieGen, šaliaGen, tarpGen, užGen, viršGen; apie/aplinkAcc, pasAcc, pagalAcc, prieš(ais)Acc; poInstr, tiesInstr* ir kt.), kartais įnagininku.

Direktyvas [Dir] — veiksmo krypties bei kelio funkcija, kurią supuoja judėjimo veiksmažodžiai. Skiriamos trys direktyvo atmainos.

1) Pradinis taškas [Ab] — funkcija, būdinga daiktui, suvokiamam kaip pradinis taškas, kuriame veiksmas prasideda ir nuo kurio tolsta veikėjas arba veikiamasis daiktas, pvz.: *Jonas išėjo iš namų, močiutė atsikėlė nuo kėdės, tėvas nukėlė dėžę nuo lentynos, vyrai išpylė iš maišų bulves, seselė murišo nuo galvos tvarstį.* Sakinyje pradinis taškas realizuojamas konstrukcijomis *išGen* ir *nuoGen*.

2) Galinis taškas [Ad] — funkcija, būdinga daiktui, suvokiamam kaip galinis taškas, į kurį arba prie kurio juda veikėjas arba veikiamasis daiktas ir kurį pasiekus veiksmas nebevyksta, pvz.: *mokytojas įėjo į klasę, vaikai užlipo ant kalno, jis kažkur išėjo, mes prisiartinome prie upės, kažkas užkrito už apykaklės, bulves supylėme į maišus, spintą pastatysime prie sienos.* Sakinyje ji atitinkarieveksmiai ir prielinksninės konstrukcijos (*antGen, iki/ligiGen, prieGen, užGen; įAcc, pasAcc; poInstr* ir kt.), kurie šią reikšmę turi eidami su judėjimo veiksmažodžiais. (Lygiagrečiai su konstrukcija *įAcc* kartais dar pavartojamas iliatyvas: *į mišką/miškan.*)

3) Kelias [Via] — funkcija, būdinga daiktui, kuris pats arba jo aplinka suvokiama kaip kelias, kuriuo juda veikėjas arba veikiamasis daiktas, pvz.: *žmonės eina keliu, katė perbėgo per kelią, vaikas perlipo per tvorą, kažkas lipa laiptais, vaikai laksto koridorium/po koridorių, pro lubas sunkiasi vanduo, kažkas iškišo galvą pro langą, traukinys pravažiavo pro stotį, žmogus apėjo aplink namą, šuo sekė iš paskos/paskui.* Ši funkcija sakinyje realizuojama įnagininko linksniu, prielinksninėmis konstrukcijomis (*perAcc, proAcc, apie/aplinkAcc, poAcc* ir kt.) irrieveksmiais.

Vieni veiksmažodžiai numato tik pradinį ar galinį tašką arba tik kelio funkciją, pvz.: *padėjo ant stalo, ištrūko iš kalėjimo, išlipo iš vežimo, užlipo ant kalno, susigėrė į žemę, atsitrenkė į akmenį, seka paskui vežimą, brenda per vandenį.* Tokiais atvejais veiksmažodžio SemV struktūroje žymimos atitinkamos pradinio taško, galinio taško arba kelio pozicijos.

Kiti veiksmažodžiai numato bendrą direktyvo funkciją, kuri apima visas tris minėtas skirtybes, pvz.: *išėjo iš namų / į miestą / pro duris;*

kartais direktyvas sakinyje realizuojamas ne viena, o dviem ar net trimis formomis, kurių kiekviena atitinka skirtingas jo atmainas, pvz.: *Į trobą iš virtuvės pro suodinas dureles vertėsi garai* (rš). Visais šiais atvejais veiksmažodžio SemV struktūroje žymima viena bendra direktyvo pozicija.

Kartais lokatyvo ar direktyvo reikšmė turi kitų reikšmių atspalvių. Ypač tai būdinga veiksmažodžiams, kurių SinV struktūroje yra direktyvinės reikšmės prielinksninė konstrukcija, tačiau jų reikšmė maža ką besisieja su judėjimu. Pvz.: *daigo po krūtine* [L(P)], *atstok nuo manęs* [Ab(Con)], *atleido jį iš darbo* [Ab(Con)], *atmušė nuo jo* [Ab(B)] *pirkėjus, krauna sieną į kūgius* [Ad(R)], *istrigo man į širdį* [Ad(Pcp)], *daigo per nugarą* [Via (P)].

Modusas [Mod] — veiksmo kokybės, būdo funkcija, pvz.: *jis gražiai elgiasi, profesorius palankiai atsiliepė apie jo straipsnį, darbą vertino teigiamai, laiko dukterį griežtai, jie gyvena neblogai, su juo pasielgė neteisingai, motina blogai jaučiasi, jis jaučiasi nesveikas, jaučiasi pavargęs, atrodo ligonis, arklius laiko supančiotus, laiko liežuvį iškišęs.*

1.3.2. Daug svarbesni semantinių funkcijų skirtumai yra atsiradę dėl to, kad jas tyrinėtojai sieja su skirtingais analizės lygiais. Vieni laiko, kad predikatas (ir veiksmažodis) įvardija nelingvistinę situaciją ir semantinės funkcijos — tai kalbėtojo sąmonėje atsispindintys santykiai tarp tos situacijos dalyvių, o kiti semantines funkcijas sieja su signifikaciniu kalbos lygmeniu.

Sakinio semantinė struktūra vienija denotacinę ir signifikacinę reikšmę, iš kurių svarbesnė yra signifikacinė reikšmė (Арутюнова 1976, 37, plg. 10—11, 45). Propozicijai būdingas komponentų semantinis heterogeniškumas: predikatas (ir sakinyje ji atitinkantis veiksmažodis) yra susijęs su signifikaciniu lygmeniu, o argumentai (ir juos atitinkantys daiktavardžiai) — su denotaciniu. Predikatas — tai požymis, priskiriamas argumentui, arba santykis tarp dviejų ir daugiau argumentų. Jis turi reikšmę, bet neturi referento, t. y. nenurodo daikto mūsų suvokiamame pasaulyje. Predikatiniai žodžiai priklauso ženklų-sąvokų kategorijai, jų ženklo funkcija realizuojama tik signifikato atžvilgiu (Арутюнова 1976, 329, 378). Predikatas — tai turinys, esmė, semantikos reiškiny, jis neįvardija (Степанов 1980, 321). Argumentai atitinka tikrovės daiktus, jų funkcija yra identifikuojamoji. Taigi sakinio semantinė struktūra (kartu ir veiksmažodžio SemVS) yra nevienalytė ir jos negalima sulyginti su žodžio reikšme.

Sakinys kai kurių tyrinėtojų laikomas „sudėtinu ženklu“ — ypatinga nominacijos forma, kurios denotatas yra ne daiktas, o visa situacija (apie tai žr. Москальская 1981, 9—10; Степанов 1980, 320). Tai denotacinė sakinio semantikos tyrinėjimo kryptis, ieškanti tiesioginio ryšio tarp sakinio

ir jo žymimos nelingvistinės situacijos (žr. dar Арутюнова 1976, 6—8). Referentų vaidmenys iš mūsų suvokiamos situacijos perkeliama į veiksmažodžio žymimą situaciją, kartu ir į sakinio semantinę struktūrą arba į veiksmažodžio SemVS (žr., pvz., Апресян 1974, 134 tt.)⁶. Tada visi sakiniai, kuriuos galima susieti su ta pačia situacija, nors juos sudaro skirtingi veiksmažodžiai ir jų sintaksinė struktūra skiriasi, laikomi turinčiais tą pačią semantinę struktūrą, kuri visiškai atitinka nelingvistinę situaciją. Iš to galima daryti prielaidą, kad visiškas atitikimas (1 : 1) yra taip pat ir tarp gramatinės struktūros ir nelingvistinės situacijos (Starosta 1978, 508—527; plg. Palmer 1982, 86—87).

Šiame darbe laikomasi požiūrio, kad sakinio semantinė struktūra atvaizduoja tam tikrą situaciją, kuri atsispindi mūsų sąmonėje predikacinių struktūrų pavidalu⁷, tačiau tai nėra sakinio denotatas, o tik tam tikra jo semantinė interpretacija — signifikatas. Pvz., sakiniu (1) *Vyrai iškrovė daiktus iš vežimo* nusakoma situacija, kurioje dalyvauja trys referentai: krovėjas, kraunami daiktai ir vieta, iš kurios jie iškraunami. Šio sakinio semantinė struktūra susideda iš predikato ir trijų aktantų⁸ — agento₁, patiento ir pradinio taško. Jie visiškai atitinka referentų situacinius vaidmenis, vadinasi, ši semantinė struktūra yra tiesioginis mūsų suvokiamos situacijos atvaizdas. Tačiau sakiniu (2) *Vyrai iškrovė vežimą* ta pati situacija jau kitaip nusakoma. Predikatas čia turi tik du aktantus — agentą₁ ir pacientą — ir jie neatitinka referentų situacinių vaidmenų. Vieta, iš kurios iškraunami daiktai, šiame sakinyje traktuojama kaip patientas, tuo iškeliamas jos aktualumas, o kraunamieji daiktai tampa visiškai nebeaktualūs ir neturi jokio atitiktens nei sakinyje, nei jo semantinėje struktūroje. Lyginant šių dviejų sakinių semantines struktūras su atitinkama situacija, išryškėja jų skirtingos signifikacinės reikšmės: pirmuoju atveju pasakoma, kas buvo daroma su daiktais, o antruoju atveju — su vežimu. Vadinasi, sakinio semantinė struktūra pateikia tik tam tikrus mūsų suvokiamos situacijos aspektus (Starosta 1978, 512—518, 522—523).

⁶ Kalbos ir tikrovės kategorijų sutapatinimą N. Arutjunova aiškina tuo, kad tikrovės semantinėse schemose egzistuoja ne savo „žaliu“ pavidalu, o jau perleista per klasifikuojančią ir abstrahuojančią žmogaus sąmonę, atsispindėjusi ir išivirtinusi kalboje; dėl to tikrovės elementai tiesiog nepastebimai „pakeliami“ į kalbos lygmenį (Арутюнова 1976, 35).

⁷ Predikatai yra ir minties, ir kalbos struktūros. Pirmuoju atveju juose atsispindi tikrovės santykiai tarp daiktų, tų santykių struktūra; predikatai tada suprantami kaip intelektualinis denotato modelis. Antruoju atveju predikatai yra informacijos, perduodamos kalbos struktūromis, modeliai (Семенюк 1977, 112).

⁸ Aktantai — tai argumentai su nusakyta semantine funkcija.

1.3.3. Veiksmažodžio SemVS galima nustatyti turint prieš akis su juo sudarytus sakinius. Tik sakinyje paaiškėja veiksmažodžio reikšmė ir kaip interpretuojama nusakomoji situacija. Predikato aktantus atitinka tik tie situacijos dalyviai, kurie pasakomi sakinyje atitinkamomis veiksmažodžiui reikalingomis žodžių formomis. Tie referentai, kurie sakinyje negali būti pasakomi, lieka už veiksmažodžio SemVS ribų kaip neaktualioji situacijos dalis, nesvarbi veiksmažodžio reikšmei (žr. 2 sakini)⁹.

Predikato aktantų sintaksiniai atitikmenys sakinyje yra veiksmažodžio valentiniai palydovai. Atsižvelgiant į jų gramatinę formą ir iš dalies į jų leksinę reikšmę, galima spręsti apie veiksmažodžio SemVS, t. y. apie tai, kaip semantiškai interpretuojami referentų situaciniai vaidmenys. Tarp linksnių, kurie yra būdingiausios veiksmažodžio palydovų formos, ir semantinių funkcijų, arba semantinių linksnių, yra tam tikras ryšys, nors visiško atitikimo (1 : 1) tarp jų ir nėra¹⁰. S. Kacnelsonas yra pažymėjęs, kad atskiros linksnių reikšmės iškyla ne veikiamos konteksto, o yra kalbės, jos vidinės struktūros faktas. Kontekstas ne generuoja reikšmės, o tik jas „išryškina“, padeda atskirti vieną linksnio funkciją nuo kitos (Качнельсон 1972, 42). Vieniems linksniams būdingesnės vienos, kitiems — kitos semantinės funkcijos.

Vardininko ir galininko reikšmės labai priklauso nuo veiksmažodžio. Jeigu veiksmažodis reiškia veiksmą, vardininkas paprastai atitinka veiksmo subjektą, kuriuo dažniausiai esti agentas (pvz., *vaikas bėga, senelė verpia linus*), o galininkas — veiksmo objektą, kuriuo dažniausiai esti patientas (pvz., *kiškis graužia morką*) ir gana dažnai veiksmo turinys (kontentyvas) (pvz., *karys vykdo įsakymą*). Kai veiksmažodis reiškia būseną arba procesą, vardininkas paprastai atitinka būsenos subjektą, kuriuo dažniausiai esti patientas (pvz., *vaikas serga, pieštukas nulūžo*), beneficentas (pvz., *brolis turi namą*) arba percipientas (pvz., *žmonės mato*), o galininkas — būsenos objektą, kuriuo dažniausiai esti būsenos turinys (pvz., *girdžiu triukšmą, komanda laimėjo rungtynes*), rečiau patientas (šalia beneficento, pvz.,

⁹ Kartais referento turinys labai konkrečiu pavidalu įeina į veiksmažodžio leksinę reikšmę, pvz., veiksmažodžių *uogauti, grybauti, riešutauti* reikšmėje yra ir renkamų daiktų sąvokos, o *milnuoti, rašaluoti, šukuoti* reikšmėje — veiksmo įrankis ar priemonė; tuos dalykus nurodo veiksmažodžių kamieno daiktavardinė dalis (jų derivacinis pamatas), todėl sakinyje jie negali būti atskirai pasakomi. Nėra jokio pagrindo manyti, kad šių veiksmažodžių SemVS turėtų būti patientas ar instrumentas, atitinkantys įtrauktuosius suvokiamos tikrovės dalykus, nes šių veiksmažodžių reikšmė tokių aktantų nereikalinga.

¹⁰ Plg. Fink 1978, 180. Autorius teigia, kad nors gramatiniai linksniai turi daug funkcijų, tačiau pastebėta, kad tokios reliacinės konstantos kaip agentas ir instrumentas, kryptis (Direction, Goal) ir kryptinga lokacija (Directional Location) daugelyje kalbų turi labai reguliarią raišką.

jie gavo butą, mes turime sodą)¹¹. Kitų linksnių reikšmės yra savarankiškesnės ir mažiau priklausomos nuo veiksmažodžio reikšmės¹². Pvz., naudininkas atitinka beneficentą tiek su veiksmo, tiek su būsenos ar proceso reikšmės veiksmažodžiais (plg.: *vaikai padėjo tėvams, jam sekasi, namas atiteko broliui*); tačiau percipientą jis reiškia tik su būsenos (percepcijos) veiksmažodžiais (pvz., *vaikui norisi miego*).

Taigi žinodami veiksmažodžio reikšmę sakinyje daugeliu atvejų galime numanyti jo palydovų semantines funkcijas ir atsižvelgę taip pat į nusakomą situaciją galime nustatyti jo SemVS. Kita vertus, žinodami veiksmažodžio reikšmę ir SemVS galime nustatyti jo SinVS (plg. 3.1).

Veiksmažodžio SemVS užrašoma pažymint argumentų semantines funkcijas. Pvz., veiksmažodžio *duoti* SemVS yra [A, P, B], vadinasi, šio veiksmažodžio reikšmė suvokiama kaip santykis tarp agento, patiento ir beneficentto. SemVS rodo veiksmažodžio aktantų skaičių ir pobūdį abstrakčiame loginės semantikos lygmenyje, kartu ji rodo, kiek valentinių palydovų veiksmažodis turi išoriniame sintaksės lygmenyje ir kokios tų palydovų semantinės funkcijos. Be to, SemVS leidžia pamatyti veiksmažodžių, turinčių vienodas SinVS, semantikos skirtumus ir turinčių skirtingas SinVS — semantikos bendrumą; skirtingos SemVS taip pat gali rodyti tų pačių nusakomų dalykų nevienodą semantinę interpretaciją.

1.4. Veiksmažodinio sakinio branduolys yra ne tik sintaksinė, bet ir leksinė predikatinio veiksmažodžio SemVS išraiška. SemVS sintaksinė raiška priklauso nuo aktantų semantinių funkcijų ir veiksmažodžio sintaksinio vartojimo galimybių, t. y. nuo to, su kokiomis žodžių formomis (linksniais, linksniais su prielinksniais, bendratimis, dalyviais ir kt.) tas veiksmažodis eina sakinyje. Leksinė SemVS raiška pačia bendriausia forma priklauso nuo aktantų semantinės funkcijos; pvz., agentas₁, percipientas, beneficentas, kauzatorius paprastai siejami su gyva būtybe, todėl išreiškiami konkrečiais daiktavardžiais, žyminčiais gyvą daiktą; kontėntivas dažnai siejamas su abstrakčiais dalykais ir išreiškiamas abstrakčiais daiktavardžiais, šalutiniais sudėtinių sakinių dėmenimis ir kt. Tačiau daug čia lemia veiksmažodžio leksinė reikšmė ir jo semantinio derinimosi su kitais žodžiais galimybės. Dėl to, pvz., sakome *loja šuo, lapė, kniaukia katė, žvengia arkllys, o kriuksi ar žviegia kiaušė*. Veiksmažodžio galėjimas jungtis su tam tikromis leksemomis, arba

¹¹ Apie subjekto bei objekto ir semantinių funkcijų (arba semantinių linksnių) sąsają, jų koreliaciją žr. Ambrazas 1986, 26—28.

¹² Plg. E. Kuryłowicziaus linksnių skirstymą į gramatinius ir konkrečiuosius. Vardininkas ir galininkas (taip pat prie vardažodžių einantis kilmininkas) — gramatiniai linksniai, jų pagrindinė funkcija yra sintaksinė. Visų kitų linksnių pagrindinė funkcija yra semantinė (Курлович 1962).

jo tarpusavio semantinio derinimosi su kitais žodžiais galimybės, paprastai vadinama jo leksiniu valentingumu (plg. Jakaitienė 1980, 32—33; 1988, 70 tt.). Laikoma, kad žodžiai yra suderinami semantiškai, jeigu jų reikšmės turi sutampančių ar bent panašių semantinių požymių. Pvz., veiksmažodžio *kniaukti* reikšmės apibrėžimui būtinas daiktavardis *katė*, o, kita vertus, kiekvienas žinome, kad *katė* yra toks naminis gyvulys, kuriam būdinga išduoti specifinius kniaukimo garsus. Štai kodėl veiksmažodis *kniaukti* ir daiktavardis *katė* yra semantiškai suderinami. Žodžių semantinę dermę visų pirma lemia žmonių suvokiami tikrovės dalykų ryšiai, be to, ji priklauso ir nuo kiekvienos kalbos tradicijų bei turimų leksinių raiškos priemonių (Jakaitienė 1988, 70—71). Tos pačios ar panašios reikšmės žodžiai skirtingose kalbose gali turėti skirtingą semantinę dermę su kitais žodžiais.

Leksinis valentingumas lemia visą veiksmažodžio leksinę aplinką, arba leksinę distribuciją, o jo valentiniai palydovai sudaro tik jos dalį: tai tie žodžiai bei jų formos, kurių reikalauja veiksmažodžio reikšmė ir kurie sudaro sakinio branduolį. Aprašant veiksmažodžių junglumą, leksinis valentingumas tik tiek yra aktualus, kiek jis susijęs su veiksmažodžių valentiniais palydovais.

Apibūdinant veiksmažodžių leksinį valentingumą, paprastai nurodoma, kokių semantinių klasių žodžiai gali būti veiksmažodžio valentiniais palydovais. Pvz., veiksmažodžio *matyti* SinVS yra *Nom Acc*, o jos leksinę raišką galima apibūdinti šitaip: *Nom + Anim, Acc ± Anim, Abstr*, tai reiškia, kad vardininkas žymi gyvas būtybes, o galininkas — ir gyvas būtybes, ir negyvus daiktus, ir abstrakčius dalykus (*Žmogus (gyvulys, žvėris) mato medžius, paukščius, saulės tekėjimą*). Tam tikrais atvejais, pvz., kai kurio nors palydovo leksinis realizavimas yra labai ribotas (galimà viena ar viena kita leksema) ar kai sinonimiški veiksmažodžiai skiriasi tik kurio palydovo leksema raiška, gali būti nurodomos ir konkretesnės žodžių reikšmės. Pvz., *plauti, mazgoti* galima rankas, indus, drabužius, grindis ir daugelį kitų daiktų (*Acc - Anim*), o *skalbti* galima tik skalbinius (*Acc skalbiniai*).

1.5. Faziniai veiksmažodžiai (reiškiantys veiksmo pradžią, pabaigą, tąsą) ir kai kurie modaliniai veiksmažodžiai (reiškiantys tam tikrą veikėjo santykį su veiksmu) neturi savarankiškos reikšmės, tad negali būti kalbos ir apie jų valentingumą. Jie eina su pilnareikšmio veiksmažodžio bendratimi ir reiškia tik jos žymimo veiksmo tam tikras modifikacijas. Bendratis sakinyje atitinka pagrindinį predikatą, o faziniai bei modaliniai veiksmažodžiai — tik predikato operatorių (Ambrazas 1986, 30). Jų junginiai dažnai gali būti pakeisti atitinkamais priešdėliniais veiksmažodžiais, plg.: *pradėjo čiulbėti — sučiulbo, baigė skaityti — perskaitė, gali nešti — paneša*. Todėl tokie junginiai su faziniais ir modaliniais veiksmažodžiais kaip *pradėjo eiti, kalbėti,*

lyti; baigė skaityti, valgyti, skaudėti; nesiliovė snigti; galiu vaikščioti, miegoti laikomi veiksmažodžių *ėjo, kalbėjo, lijo, skaitė, valgė, skaudėjo, snigo, vaikščioju, miegu* tam tikrais variantais ir šiame žodyne pateikiami atitinkamų veiksmažodžių skirsnuose iliustruojant jų reikšmes bei valentingumą.

Kai kurie faziniai veiksmažodžiai panašiai vartojami ir su būtojo kartinio laiko veikiamaisiais dalyviais, pvz.: *liovėsi dirbęs, nesiliovė žaidęs, nustojo liję.*

1.6. Sangražinių veiksmažodžių valentingumas nuo atitinkamų nesangražinių skiriasi dažniausiai tuo, kad jie turi vienu palydovu mažiau, būtent tuo palydovu, kurio funkciją atlieka sangražos dalelytė *-si-*, plg.: *gina vaiką [P] nuo šunies — ginasi* (t. y. gina save) *nuo šunies; deda vaikui [B] kepurę — dedasi* (t. y. deda sau (ant galvos) *kepurę*. Pirmuoju atveju sangražos dalelytė turi įvardžio galininko *save* reikšmę ir žymi veiksmo grįžimą į patį veikėją, antruoju — įvardžio naudininko *sau* reikšmę ir žymi, kad veiksmas atliekamas veikėjo naudai (LKG 1971, 190). Vadinasi, loginės semantikos lygmenyje tam pačiam aktantui galima būtų priskirti ne tik agento₁, bet ir patiento ar beneficento funkciją. Tačiau veiksnio vardininkas rodo, kad vyraujanti funkcija yra agento₁, ji ir bus žodyne žymima sangražinių veiksmažodžių SemV struktūrose. Tie sangražiniai veiksmažodžiai, kurių SinVS nuo atitinkamų nesangražinių SinVS dėsningai skiriasi tik tuo, kad joje nėra galininko [P] arba naudininko [B], žodyne atskirai nepateikiami.

Kai kurių sangražinių veiksmažodžių SinVS visiškai nesiskiria nuo atitinkamų nesangražinių SinVS, pvz.: *užrišo ant žvakės juodą kaspinę — užsirišo ant rankos žalią raištį; nukirto medžio šaką — nusikirto pirštą; nupirko paskutinę knygą — nusipirko knygą*. Sangražos dalelytė čia rodo tik tai, kad veiksmas tiesiogiai susijęs su veikėju, neišina už jo interesus sferos.

Kiti sangražiniai veiksmažodžiai nuo atitinkamų nesangražinių gerokai skiriasi ir savo reikšme, ir valentingumu, plg.: *atšaukė įstatymą — atšaukė į mano kvietimą; apribojo mūsų veiklą — apsiribojo savo veikla; apvalgė saldumynus — apsivalgė saldumynų*. Tokie sangražiniai veiksmažodžiai žodyne pateikiami atskirai kaip ir tie, kurie nesangražinių atitikmenų visiškai neturi, pvz.: *gėrisi, džiaugiasi, dairosi, teiraujasi* ir pan.

2. Būtinieji ir fakultatyvieji (nebūtinieji) veiksmažodžio palydovai. Laisvieji nariai

2.1. Vieni veiksmažodžio palydovai yra būtini, jų negalima praleisti, kad sakinyje normaliomis įprastinėmis kalbos sąlygomis („sintaksinės rimties būsenoje“, kai nėra papildomai veikiamas situacijos ar konteksto (Адмо-

ни 1966, 167) nenustotų buvęs gramatiškas, kiti — fakultatyvūs. Palydovų būtinumas nustatomas tik sakinyje: praleidžiant tai vieną, tai kitą sakinio narį, nustatoma, kurie jų yra būtini, o kurie fakultatyvūs (plg. Helbig — Schenkel 1975, 31 tt.; Helbig 1982, 24 tt.). Būtinaisiais palydovais nusakoma ta situacijos dalis, kuri veiksmažodžio reikšmės iškeliami kaip svarbiausia, aktualiausia. Vienas iškeltųjų referentų paprastai traktuojamas kaip patientas arba agentas, percipientas, beneficentas, kontentyvas (išimti sudaro tik beasmeniai veiksmažodžiai) ir išreiškiamas subjekciniu vardininku, plg.:

- (3) *Sniegas [P] tirpsta.*
- (4) *Klasė [P] ištuštėjo.*
- (5) *Valtis [P] prisėdo žmonių [Con].*
- (6) *Jonas [A₁] įėjo į trobą [Dir].*
- (7) *Vanagas [Pcp] pamatė grobį [Con].*
- (8) *Tėvai [B] turi sodą [P].*
- (9) *Jai [Pcp] prisiminė vaikystę [Con].*

Būtinųjų palydovų esti ne daugiau kaip trys, tačiau dažniausiai būna vienas arba du.

Tam tikrais atvejais, kai kalbama apie žinomus, jau anksčiau minėtus dalykus, būtinieji palydovai gali būti praleidžiami; kartais, pvz., dialoge, juos praleisti net būtina, kad būtų išvengta komunikacinio pertekliaus. Tačiau be konteksto toks sakinyje paprastai yra negramatiškas. Išimti sudaro nebent tokie sakiniai kaip (10)b:

- (10) a. *Vištos [A₁] deda kiaušinius [P_{rez}].*
- b. *Vištos [A₁] deda.*

Čia galimà tik viena rezultatinio patiento leksinė išraiška, kurios sakinyje, kaip matome, gali ir nebūti. Tačiau galininkas čia nėra fakultatyvus, nes kai kalbama apie kitus (ne naminius) paukščius arba gyvūnus, šis veiksmažodis būtinai reikalauja galininko, nors vartojamas ta pačia reikšme, plg.:

- (11) *Vo ai [A₁] deda apskritus balsvos ar gelsvos spalvos kiaušinėlius [P_{rez}].*

Tokių sakinius kaip (10)b, matyt, reiktų laikyti eliptiniais (plg. Helbig — Schenkel 1975, 54—55).

Kartais sakinyje būtiną palydovą nėra, o jį tarsi pakeičia toks sakinio narys, kuris neįeina į veiksmažodžio SinVS (t. y. laisvasis narys, žr. 2.3). Pvz., (12) ir (13) sakinyje erdvės reikšmės palydovus pakeičia tikslo reikšmės nariai, o (14) ir (15) objektinių reikšmių palydovų vietoje eina sakinio nariai, reiškiantys vietą arba veiksmo būdą:

- (12) *Svečius susodino vaišių (plg. už stalo).*
- (13) *Vaikai išėjo riešutauti (plg. į mišką).*
- (14) *Anglių kasykloje (plg. kasyklai) jis atidavė visą savo sveikatą (Ž).*

(15) a. *Aš nugirdau visai kitaip* (plg. *ką kita*).

b. *Bet turbūt Dievas taip* (plg. *to*) *norėjo* (Smn).

c. *Ji ir šiokiądien gražiai* (plg. *gražius drabužius*) *nešioja* (rš).

Aplinkybiniai sakinio nariai kartais pakeičia ir būtinąjį vardininką (asmeninis sakinytis tada tampa beasmenis):

(16) *Štai kaip* (plg. *kas*) *kartais atsitinka žmogui* (rš).

(17) *Sauliukui darželyje* (plg. *darželis*) *nepatiko*.

Vietoj aplinkybinių narių, reiškiančių pradinį arba galinį tašką ir būtinų kai kuriems priešdėliniams judėjimo veiksmoždziams (*įėjo į kambarį* [Ad], *išėmė iš krepšio* [Ab] *daiktus*), tam tikromis kontekstinėmis aplinkybėmis sakinyje gali būti kitos reikšmės aplinkybinis narys, pvz.:

(18) a. *Iš priemenės* [Ab] *įėjo mergina*.

b. *Pro duris* [Via] *įėjo du vyrai*.

(19) *Ant delno* [Ad] *širdies neišimsi*.

(Tačiau nemaža judėjimo veiksmoždzių, turinčių priešdėlį *iš-*, vienodai valdo ir pradinį, ir galinį tašką bei kelią reiškiančius aplinkybinius narius, pvz.: *išėjo iš namų* [Ab]; *išėjo į miestą, pas kaimynus, namo* [Ad]; *išėjo pro duris* [Via].)

Veiksmoždzio palydovų struktūrinis būtinumas sakinyje skirtinas nuo kitų sakinio narių (tiek veiksmoždzio fakultatyviųjų palydovų, tiek laisvųjų narių) komunikacinio būtinumo. Tie dalykai toli gražu ne visada sutampa (plačiau apie tai žr. Чеснокова 1973). Pavyzdžiui, (20) sakinyje instrumentą reiškiantis įnagininkas yra struktūriškai fakultatyvus ir galėtų būti praleistas (plg. 21), jeigu tolesnė sakinio dalis nerodytų, jog komunikaciniu požiūriu jis būtinus (jį praleidus, sakinytis pasidaro beprasmiškas).

(20) *Pavalyk tą dėmę drėgnu šepetiu, kitaip neišvalysi*.

(21) *Pavalyk tą dėmę*.

Neretai sakinyje pasidaro būtinus šiaip jau laisvuojū nariu einantis naudininkas, plg.:

(22) a. *Tu man atstosi visas pasaulio brangenybes* (Vž).

b. *Gera višta ir žąsį atstoja*.

Pirmasis sakinytis praleidus naudininką būtų nerealus.

2.2. Fakultatyvieji palydovai, kaip ir būtinieji, atitinka veiksmoždzio SemVS aktantus, tačiau sakinyje gali būti nepasakyti, o sakinytis vis tiek išlieka gramatiškas. Fakultatyviaisiais palydovais nusakoma ta situacijos dalis, kuri veiksmoždzio reikšmei mažiau aktuali. Semantiškai interpretuota ir tapusi veiksmoždzio SemVS sudėtine dalimi, ji įeina į jo reikšmę ir kartū su ja suvokiama, dėl to sakiniai be fakultatyviųjų palydovų bendrais bruožais reiškia tą patį, ką ir su jais (plg. Храковский 1974, 9; Helbig 1971,

276; 1977, 65; 1979, 70; Viehweger 1977, 350; Cycob 1973, 42—43)¹³. Pvz., išgirde sakini (23) *Tėvas* [A₁] *pardavė namą* [P], mes jau žinome, kad kažkas tą namą nupirko ir kad už jį buvo sumokėta tam tikra pinigų suma. Fakultatyvieji palydovai sakinyje pasakomi tada, kai jų teikiama informacija kalbėtojui pasidaro aktuali ir reikalinga sukonkretinti, kitaip tariant, jų pasirodymas sakinyje priklauso nuo pasakymo komunikacinių uždavinių. Plg.:

(24) *Tėvas pardavė namą agronomui* [B].

(25) *Tėvas pardavė namą už penkiolika tūkstančių litų* [Rt].

Ta pati situacija gali būti nusakoma skirtingai į pirmą vietą iškeliant vis kitus referentus ir juos kitaip semantiškai interpretuojant. Referentai, kurie iškeliami kaip reikšmingiausi, pasakomi būtinaisiais veiksmoždzio palydovais, dėl to šie sudaro valentinės struktūros pagrindą ir rodo tam tikrą nusakomos situacijos atvaizdavimo perspektyvą¹⁴. Referentai, kurie laikomi ne tokiais aktualiais, antraeiliais, pasakomi fakultatyviaisiais palydovais. Šitaip tie patys tikrovės dalykai vienu atveju pasakomi būtinaisiais, kitu — fakultatyviaisiais palydovais. Plg.:

(26) a. *Petronė* [A₁] *užsirišo skarelę* [P] (*ant kaklo*) [Ad].

b. *Petronė* [A₁] *apsirišo kaklą* [P] (*skarele*) [Con].

Abiejuose sakiniuose iškeliamas agento₁ ir patiento santykis, bet pirmajame patientu laikoma ir sakinyje pasakoma kaip veiksmoždzio būtinasis palydovas skarelė, o antrajame — kaklas. Atitinkamai pirmajame sakinyje kaklas (galinis taškas), o antrajame skarelė (kontentyvas) laikomi antraeiliais, ne tokiais aktualiais dalykais ir pasakomi fakultatyviaisiais palydovais. Dar plg.:

(27) a. *Motina* [A₁] *apavė vaikui* [B] *batukus* [P].

b. *Motina* [A₁] *apavė vaiką* [P] (*batukais*) [Con].

Veiksnio vardininkas nebūna, o papildinio galininkas labai retai būna fakultatyvus, nes jais pasakomi reikšmingiausi nusakomos situacijos dalykai.

¹³ D. Viehwegeris yra pastebėjęs, kad veiksmoždziai, kurių specialesnė reikšmė, turi joje daugiau įtrauktų argumentų (t. y. aktantų), ir priešingai: kuo bendresnė veiksmoždzio reikšmė, tuo mažiau joje gali būti tokių argumentų (Viehweger 1977, 350).

¹⁴ Perspektyvos terminą vartoja ir Ch. Fillmore'as, ir S. Starosta. Pirmasis jį sieja su aktantų subjektyvumu bei objektyvumu, teigdamas, kad į perspektyvą įeina tik tie elementai, kurie laikomi subjektu arba tiesioginiu objektu ir sudaro sakinio branduolį, ir kad perspektyva — tai kartu ir giliųjų gramatinių santykių, ir semantinių linksnių (t. y. situacinių vaidmenų) struktūra (Филлмор 1981, 499, 522, 529—530). Starosta perspektyva laiko skirtingus tos pačios tikrovės situacijos atvaizdavimo aspektus, kurie išryškėja „sakini sintaksinę-semantinę reprezentaciją uždėjus ant virtinės galimų išorinių situacijų“ (Starosta 1978, 512). Šitaip perspektyva suprantama ir šiame darbe.

Tautologiniai vardininkai bei galininkai, pvz.: *lyja lietus, sninga sniegas, aušta aušra, diegia dieglys; dirbti darbą, vargti vargą, miegoti miegą, keliauti kelią, kovoti kovą, sapnuoti sapną* ir pan., yra pertekliniai ir fakultatyviaisiais palydovais nelaikytini. Šiais atvejais tik išskaidoma veiksmažodžio reikšmė, dažniausiai tam tikrais stilistiniais sumetimais (ypač tai būdinga tautosakos kalbai) arba norint iškelti kokią nors veiksmo (procesu) ypatybę, pvz.: *sapnuoti blogą sapną, dirbti protinį darbą, lyja šiltas lietus*. Nei vardininkas, nei galininkas nusakomoje situacijoje jokio referento neatitinka, nes veiksmažodžio reikšmė pati viena pateikia globalinį veiksmo ar reiškinio vaizdą (plg. Кацнельсон 1972, 59—60; Сусов 1973, 41—42).

Veiksniu vardininko paprastai nebūna prie veiksmažodžių trečiojo asmens formų, žyminčių neapibrėžto asmens veiksmą. Tokiais atvejais veiksmo atlikėjas kalbėtojai esti nežinomas, neaktualus (*Kiemuose, matyt, jau pakūrė krosnis* rš) arba apibendrintas (*Avis laiko vilnai ir mėšai*). Prie veiksmažodžių pirmojo ir antrojo asmens formų dažnai nebūna atitinkamų asmeninių įvardžių vardininko; veikėją tada rodo veiksmažodžio galūnės (*Važiuoju į miestą; Ar jau nupjovėte avižas?*).

Nemaža veiksmažodžių vartojama su papildinio galininku ir be jo, plg.:

(28) *Vaikas [A₁] valgo obuolį [P].*

(29) *Vaikas [A₁] dabar valgo.*

(30) *Vaikas [P] gerai valgo.*

Galininkas tokiuose sakiniuose neretai laikomas fakultatyviu (žr. Лайонс 1978, 382—383; Апресян 1974, 149; Helbig — Schenkel 1975, 54). Tai susiję su tuo, kad veiksmažodžio SemVS sutapatinama su mūsų suvokiama situacija ir todėl manoma, kad visuose šiuose sakiniuose veiksmažodžio reikšmė ir SemVS turi būti ta pati. G. Helbigas, tiesa, pripažįsta, kad šiais atvejais sakiniams su galininku ir be jo būdingi gana subtilūs semantiniai nedenotacinio pobūdžio skirtumai (Helbig 1971, 276; Helbig — Schenkel 1975, 54). Bet juk semantiniai skirtumai kaip tik ir rodo skirtingą nusakomų dalykų interpretavimą, o tai paprastai nesiderina su ta pačia veiksmažodžio SemVS ar SinVS. (28) iškeliamas veikėjo — agento₁ santykis su valgomu daiktu — patientu, (29) pasakomas tik veikėjo — agento₁ užsiėmimas valgymu (predikatinė struktūra F(x), nes veiksmas suvokiamas kaip vienintelio argumento požymis), o (30) valgantis asmuo traktuojamas kaip patientas, nes veiksmažodžiu pasakoma tam tikra jo būseną; veiksmažodis savo reikšme čia artimas būdvardžiui *valgus*.

2.3. Tie sakinio žodžiai, kurie nėra nei būtinieji, nei fakultatyvieji veiksmažodžio palydovai, yra laisvieji nariai (LN), G. Helbigo vadinami laisvai-

siais nurodymais (freie Angaben), L. Tesnière'o — sikonstantais (circonstants), kitų kalbininkų — adjunktais (Vater 1978), atributais (Храковский 1974) ir kt.

Laisvieji nariai nėra sąlygojami veiksmažodžio reikšmės; jų sąsają su veiksmažodžiu lemia jam, kaip tam tikrai kalbos daliai, būdingas grynai gramatinis pajėgumas prisijungti kitus žodžius bei jų formas. Laisvieji nariai sakinyje gana laisvai gali būti pridedami arba praleidžiami. Vis dėlto jų vartojimas su veiksmažodžiais nėra visiškai laisvas, yra tam tikrų apribojimų, priklausančių nuo jų semantinio tarpusavio derinimo. Net vietos, laiko, būdo ir priežasties aplinkybės nėra laisvai jungiamos prie kiekvieno veiksmažodžio. Pvz., su momentiniais veiksmažodžiais negali eiti žodžiai, reiškiantys veiksmo trukmę, lygiai kaip prie veiksmažodžių, reiškiančių veiksmo ar būsenos trukmę, neįmanomi aplinkybiniai žodžiai *staiga, staigiai, netikėtai* ir pan. Be to, skirtingai nuo valentinių palydovų, laisvųjų narių vartojimo apribojimai kartais susiję ir su veiksmažodžių gramatine laiko reikšme, pvz., negalima sakyti *rytoj atėjo, vakar ateis* ir pan.

Sakinyje laisvieji nariai panašūs į fakultatyvius palydovus, nes ir vieni, ir kiti gali būti nepasakomi arba praleidžiami. Tačiau tarp jų esama ir esminio skirtumo. Pirmiausia fakultatyviųjų palydovų semantinis turinys labai bendrais bruožais įeina į veiksmažodžio reikšmę, dėl to sakinio informacija apskritai lieka ta pati ir tada, kai fakultatyvieji palydovai nepasakoti. Tuo tarpu laisvųjų narių teikiama informacija iš karto dingsta juos pašalinus iš sakinio (plg. Храковский 1974, 9). O pagrindinis laisvųjų narių skirtumas nuo fakultatyviųjų palydovų yra tas, kad jie neturi atramos veiksmažodžio SemVS. Sakinio predikatinėje struktūroje laisvieji nariai atitinka ne predikato argumentus, o atskirus predikatus, dėl to sintaksės lygmenyje gali būti traktuojami kaip sutraukti sakiniai ir keičiami sudėtinių sakinių šalutiniais dėmenimis, pusdalyvių konstrukcijomis, savarankiškais sakiniams ir pan. Pvz.:

(31) *Mes atostogausime vasarą ← Mes atostogausime, kai bus vasara; Mes atostogausime. Tai bus vasarą.*

(32) *Vyrai troboje vijo pančius ← Vyrai vijo pančius, kai buvo troboje / būdami troboje; Vyrai vijo pančius. Tai darė troboje; Vyrai buvo troboje ir vijo pančius.*

(33) *Staiga sutemo ← Sutemo. Tai atsitiko staiga.*

Tai, kad laisvuosius narius galima traktuoti kaip sutrauktus sakinius, laikoma pagrindiniu jų skyrimo kriterijum (Helbig 1982, 24 tt.; Helbig — Schenkel 1975, 31 tt.). Tiesa, šis kriterijus nėra visiškai visuotinis ir turi tam tikrų trūkumų (apie tai Emons 1974, 73—75; Vater 1978, 28—29, 39; Helbig

1982, 26, 29)¹⁵. Vis dėlto dauguma laisvųjų narių gali būti traktuojami kaip sutraukti sakiniai ir tai padeda juos atskirti nuo fakultatyviųjų palydovų. Pagaliau reikia sutikti su G. Helbigu, kad ribos tarp valentinių palydovų ir laisvųjų narių gali būti nustatomos ir intuityviai (Helbig 1982, 36). Žinoma, toks jų nustatymas negali būti labai tikslus.

2.4. Instrumentinio įnagininko statusas sakinio struktūroje yra ypatingas. Instrumentas yra daugelio veiksmo reikšmės veiksmažodžių aktantas, jų SemVS narys, jo kalbinė realizacija — įnagininkas sakinyje dažniausiai laikomas fakultatyviuoju, rečiau būtinuoju veiksmažodžio palydovu. Tačiau, kita vertus, instrumentinis įnagininkas daugeliu atvejų, panašiai kaip laisvieji nariai, gali būti traktuojamas kaip sutrauktas sakinyje, o loginiame lygmenyje — kaip atskiras predikatas, pvz.:

(34) *Vyrai kirviais kirto medžius* ← *Vyrai kirto medžius. Tai darė kirviais* / *Tam naudojosi kirviais (naudojo kirvius); Vyrai kirto medžius naudodamiesi kirviais.*

Kai kurie tyrinėtojai apskritai abejoja, ar instrumento gali reikalauti veiksmažodžių semantinis valentingumas, nes jis esąs toks pat modalinis linksnis kaip laikas, būdas, priežastis, tikslas ir kt. (Cook 1978, 299). Panašiai A. Drukteinis (1982, 16—17) instrumentą aptaria ne tik kaip įrankio, priemonės, bet ir kaip tam tikro veiksmo atlikimo būdo reikšmę; ji ne objektyvinė, o aplinkybinė, arba tai tiesiog savarankiška kategorija, apimanti įrankio, priemonės ir veiksmo atlikimo būdo reikšmes.

Tai, kad instrumentas turi aplinkybinį pobūdį, nekliaud jį laikyti veiksmažodžių aktantu, nes aktantais esti ir grynai aplinkybiniai linksniai (vieta, kryptis ir pan.)¹⁶. Bet svarbiausia tai, kad yra veiksmažodžių, kuriems instrumentinis įnagininkas yra būtinas, pvz.: *mosuoja skarelėmis, tabaluoja kojomis, kalena dantimis, barškina puodais, paleido į žąsinių akmenėliu* ir kt. Nusakomoje situacijoje toks instrumentas dažniausiai atitinka veikiamąjį daiktą. Daug šio tipo veiksmažodžių vartojama ir su galininku vietoj įnagininko; veikiamasis dalykas tada interpretuojamas kaip pacientas ir veiksmažodžių

¹⁵ Ypač skeptiškai į šį kriterijų žiūri H. Vateris, kuris prieina prie išvados, kad nėra formalių bei objektyvių kriterijų atskirti fakultatyviesiems palydovams ir laisviesiems nariams (adjunktams). Jo manymu, visi priklausomi žodžiai yra veiksmažodžio valentiniai palydovai (komplementai), išdėstyti pagal tam tikrą hierarchiją: nuo tų, kurių reikalauja beveik kiekvienas veiksmažodis, iki tų, kurių reikia labai nedaugeliui veiksmažodžių (Vater 1978, 39).

¹⁶ Instrumentą veiksmažodžio reikalaujamu semantiniu linkniu laiko daugelis veiksmažodžių valentingumo bei sakinio semantikos tyrinėtojų, pvz., G. Helbigas (1977), W. Schenkelis (1977), S. Starosta (1978), G. Wotjakas (1976), W. Chafe'as (1975), Ch. Fillmore'as (1968; 1969 a; 1969 b), J. Apresianas (Апресян 1974), V. Bogdanovas (Богданов 1977) ir kt.

signifikacinė reikšmė yra šiek tiek skirtinga, plg.: *mosuoja uodegas, tabaluoja kojas, barškina puodus, paleido akmenėli į žąsinių* ir pan. Tačiau tokių veiksmažodžių ne per daugiausia. Dažniausiai instrumentas nusakomoje situacijoje atitinka referentą — įrankį, priemonę, kuriuo veikiamas kitas daiktas, o pats instrumentas suvokiamas kaip tam tikras tarpininkas tarp gyvo veikėjo (agento₁) ir veikiamojo daikto (paciento). Jį atitinkantis įnagininkas sakinyje pasakomas retai, nes dažniausiai jo semantinis turinys labai konkrečiu pavidalu įeina į veiksmažodžio reikšmę: kiekvienas žino, kad reikia peiliu, verpiama — rateliu, audžiama — staklėmis, kertama — kirviu ir pan. Kadangi į veiksmažodžių reikšmę įeina tik fakultatyviųjų palydovų semantinis turinys, vadinasi, instrumentinis įnagininkas šiais atvejais turėtų būti laikomas fakultatyviuoju palydovu. Tačiau kaip tik šiais atvejais jis gali būti traktuojamas kaip sutrauktas sakinyje, o tai rodo jo artimumą laisviesiems nariams.

Instrumentinis įnagininkas ypatingas dar ir tuo, kad kartais fakultatyvus ne tik jo pasirodymas sakinyje, bet ir atitinkamo aktanto (instrumento) buvimas veiksmažodžio SemV struktūroje. Pavyzdžiui, sriubą paprastai valgome su šaukštu, košę galime valgyti su šaukštu, šaukšteliu, o alkanas vaikas gali ją griebti ir rankomis, tuo tarpu duoną, pyragaitį, vaisius valgome be jokio instrumento. Vadinasi, instrumento buvimas ar nebuvimas čia priklauso nuo nusakomų konkrečių situacijų ir dėl to jis į veiksmažodžio *valgyti* SemVS netraukiamas, tik specialiai aptariamasis jo galimumas (plg. Апресян 1974, 124—125).

Kai kada instrumentas sakinyje iškeliamas į pirmą vietą ir pasakomas vardininku. Dažniausiai tai daroma stilistiniais sumetimais, pvz.: (35) *Grėtė mato, kad tos siauros ir baltos rankos ima pieštuką ir rašo* (Smn).

2.5. Laisvasis naudininkas. Tam tikrais atvejais semantiškai interpretuojant situaciją vienas referentas tarši suskaidomas ir sakinyje pasakomas dviem žodžiais: vienu žodžiu pasakomas jis visas, o kitu — tik jo dalis (tai gali būti ir žmogaus drabužiai, mintys, norai, poreikiai, arklio pakinktai ir pan.). Kartais išskaidytą referentą atitinka du veiksmažodžio SemVS aktantai, panašiai kaip ir tada, kai jie atitinka du atskirus referentus, plg.:

(36) *Vaikas* [A₁] *pakėlė galvą* [P].

(37) *Jūreiviai* [A₁] *pakėlė bures* [P].

Kitais atvejais į veiksmažodžio SemVS patenka tik vienods išskaidyto referento dalies semantinė interpretacija, nes jos visiškai pakanka, kad būtų pasotintas veiksmažodžio valentingumas. Pvz.:

(38) a. *Motina* [A₁] *nutvėrė vaiką* [P] *už rankos.*

b. *Motina* [A₁] *nutvėrė vaikui už rankos* [P].

Signifikaciniu požiūriu abu šie sakiniai skirtingi: pirmajame akcentuojamas poveikis visam daiktui, o antrajame daiktas paliečiamas tik tiek, kiek paveikiama jo dalis. Skirtingi ir veiksmažodžio santykiai su priklausomomis formomis: (38)a sakinyje, be vardininko, valentiniu palydovu jis dar turi galininką, o (38)b — prielinksninę konstrukciją. Ta pati prielinksninė konstrukcija (38)a yra laisvasis narys, turintis tikslinamąją funkciją, nors kaip matome iš (38)b, ji gali būti veiksmažodžio valdoma (plg.: *Motina nutvėrė už virvės galo*); jai tiesiog nėra laisvos pozicijos veiksmažodžio SinVS. Kartais prielinksninė konstrukcija yra būtina komunikaciniu požiūriu (žr. 39a), nes be jos sakinyje įgyja kitą prasmę, plg.:

(39 a), *Motina* [A₁] *paėmė vaiką* [P] *už rankos* (ir nusivedė).

b. *Vyrai* [A₁] *paėmė rąstą* [P] *už galų* (ir nunešė).

Jeigu nebūtų pasakyta visą daiktą reiškiantis galininkas, prielinksninė konstrukcija taptų veiksmažodžio valentiniu palydovu, tačiau sakinyje būtų nepilnas ir sintaksiniu, ir semantiniu požiūriu. Prielinksninė konstrukcija dėl to, kad į ją įeina daiktavardis, reiškiantis visumos dalį, reikalauja semantinio papildymo, t. y. nurodymo, kokiai visumai ta dalis priklauso, ir todėl nėra semantiškai savarankiška. Ši trūkstama informacija sakinyje pateikiama naudininku, kaip matome (38)b. Tik tada, kai veiksmažodis sangražinis ir visumos dalį reiškiančio daiktavardžio semantinį valentingumą pasotina sangražos dalelytė (ja pasakoma visuma), tokia prielinksninė konstrukcija gali tapti savarankiškos reikšmės palydovu, pvz.:

(40) *Moteriškė* [A₁] *nusitvėrė už galvos* [P].

Naudininko padėtis sakinyje tokiais atvejais yra ypatinga. Veiksmažodis jo nereikalauja ir nevaldo, dėl to G. Helbigas ir W. Schenkelis jį vadina „laisvuju datyvu“ (1975, 46—47). Tačiau iš tikrųjų jis nėra visiškai laisvas. Naudininkas semantiniu požiūriu priklauso nuo kito daiktavardžio, tarp jų yra posesyvinis santykis, kuris šiaip jau reiškiamas kilmininku (pvz., *peilio kotas*). Vadinas, naudininko vartojimą čia lemia santykis ne su daiktavardžiu, o su veiksmažodžiu¹⁷. Jo ryšį su veiksmažodžiu patvirtina tokios galimos transformacijos, kai naudininkas pakeičiamas subjekto vardininku, pvz.:

(41) *Man sušlapo rankos* ↔ *Aš sušlapau rankas*.

Vis dėlto naudininkas tiesiogiai susijęs ne su veiksmažodžiu, o su visumos

¹⁷ J. Jablonskis yra nurodęs sakytojo gyvai jaučiamą skirtumą tarp šios reikšmės naudininko ir posesyvinio kilmininko (pvz., *jam kojos dreba* — *jo kojos dreba*): kilmininku keliamą aikštėn kieno kilmė ir priklausomybė (savybė), o naudininku — atsitinkąs kam arba esąs kam dalykas (Jablonskis 1957, 601). Iš esmės tą patį reikšmės skirtumą nurodo ir kiti autoriai (Абозина 1963; Эльзбутас 1967; Пирьян 1974).

dalį reiškiančiu daiktavardžiu ir veiksmažodžiu drauge¹⁸. Nors veiksmažodis jo nereikalauja ir jis negali būti laikomas veiksmažodžio valentiniu palydovu, naudininkas sakinyje yra būtinas, nes be jo lieka nepasotintas visumos dalį reiškiančio daiktavardžio semantinis valentingumas. Dėl to kai kurie tyrinėtojai jį net laiko veiksmažodžio valentiniu palydovu (žr. Erben 1968, 120). Tačiau iš tikrųjų tam nėra pagrindo; naudininkas čia veikiausiai yra ne veiksmažodžio SinVS, o viso sakinio sintaksinės struktūros elementas, reiškiantis veiksmu suinteresuotą asmenį ar daiktą, kuriam kas nutinka (beneficientą). Veiksmažodžių valentingumo atžvilgiu jis laikytinas laisvuju nariu.

Kas kita yra tokie atvejai, kai naudininką veiksmažodis valdo. Visų pirma tai veiksmažodžiai, reiškiantys kokį fizinį poveikį gyvam daiktui, pvz.: (*i*)*gelti*, (*i*)*durti*, *sudo**ti*, *užduoti*, (*su*)*drožti*, *tvoti*, *smogti*, *įkasti* ir kt. Pvz.:

(42) *Man* [P] *igėlė bitė*.

(43) *Šeimininkas sudrožė arkliui* [P] *botagu*.

Naudininkas reiškia nukentėjusį asmenį ar gyvūną, tačiau išlaiko ir tam tikrą suinteresuotumą (beneficiento) atspalvį, kuris nebūdingas galininkui, daug kur galinčiam pakeisti naudininką, plg.:

(44) *Uodas mane* [P] *igėlė* (Ž).

(45) *Šeimininkas sudrožė arkli* [P] *botagu*.

Naudininkas čia perima patiento funkciją iš valdomos prielinksninės konstrukcijos, reiškiančios tiesiogiai veikiamą visumos dalį, ir yra veiksmažodžių būtinas palydovas. Tačiau tada, kai šalia yra valdomoji prielinksninė konstrukcija, naudininkas reiškia ne patientą, o beneficentą ir yra laisvasis narys kaip ir tais atvejais, kai jis negali būti veiksmažodžio tiesiogiai valdomas (plg. 38b), pvz.:

(42a) *Bitė igėlė man į veidą* [P].

(43a) *Šeimininkas sudrožė arkliui per strėnas* [P].

Prielinksninė konstrukcija, nors ir neturi semantinio savarankiškumo, patenkina veiksmažodžio valentingumą, ir sakinio predikacija atrodo pilna (plg. Абозина 1963, 33). Tuo galime įsitikinti prielinksninės konstrukcijos daiktavardį pakeitę semantiškai savarankišku žodžiu, plg.:

(46) *Lietus kirto į veidą*.

(47) *Lietus kirto į langus*.

Tokie sakiniai kaip (46) gali būti vartojami, kai iš konteksto ar kalbos situacijos aišku, kam priklauso veiksmo paliesta kūno dalis.

¹⁸ Plačiau apie dvigubus naudininko ryšius žr. Абозина 1963; Эльзбутас 1967; Пирьян 1974; Апресян 1974, 153—154.

Kita veiksmažodžių grupė, galinti savo palydovu turėti visumą reiškiantį naudininką, reiškia rengimą, avimą, puošimą ir pan. veiksmus. Šie veiksmažodžiai valdo prielinksnes konstrukcijas, žyminčias tam tikrą kūno dalį kaip veiksmo pradinį [Ab] arba galinį [Ad] tašką, pvz.: *auna ant kojų* [Ad] *batus, mauna nuo piršto* [Ab] *žiedą*. Kai prielinksninės konstrukcijos sakinyje nėra, jos vietą valentinėje struktūroje užima visumą reiškiantis naudininkas [B]; plg. a ir b šiose sakinių porose:

(48) a. *Pamergė nusegė jaunajai nuo galvos* [Ab] *vainikėlį*.

b. *Pamergė nusegė jaunajai* [B] *vainikėlį*.

(49) a. *Ji užrišo vaikui ant kaklo* [Ad] *šaliką*.

b. *Ji užrišo vaikui* [B] *šaliką*.

Vadinasi, veiksmažodžiai, galintys valdyti arba naudininką, arba prielinksninę konstrukciją, vartojami pagal du sintaksinius valentingumo modelius kaip ir tie veiksmažodžiai, kurie gali valdyti arba galininką, arba prielinksninę konstrukciją (žr. 38 a ir b).

Laisvasis naudininkas posesyvinio santykiu siejasi su gana įvairiais daiktavardžių linksniais bei prielinksninėmis konstrukcijomis, pvz.:

(50) *Mašina nulaužė tėvui ranką*.

(51) *Man spengia ausyse*.

(52) *Vaikas užlipo motinai ant kelių*.

(53) *Jonui skauda galvą/galva*.

Aprašant veiksmažodžių junglumą, į jų SinVS laisvasis naudininkas, žinoma, neįtraukiamas, tačiau visada reikia prisiminti, kad sakinyje normaliomis, įprastinėmis kalbos sąlygomis jis būtinas, jeigu kuris nors veiksmažodžio palydovų yra visumos dalį reiškiantis daiktavardis.

2.6. Kai kurių sangražinių ir vieno kito nesangražinio veiksmažodžio vienas iš dviejų SemVS aktantų nusakomoje situacijoje atitinka visą referentą, traktuojamą kaip pacientą, kitas — jo dalį, traktuojamą kaip kontentyvą. Šie veiksmažodžiai reiškia savaiminį, netyčia įvykusį veiksmą — procesą (atsako į klausimą *kas atsitiko?*), pvz.:

(54) *Vaikas* [P] *nusimušė koją* [Con].

(55) *Arklys* [P] *nikstelėjo (nusilaužė) koją* [Con].

(56) *Tėvas* [P] *susitrenkė galvą* [Con].

Galininkas čia kartu turi ir tikslinamąją funkciją: juo sukonkretinama nukentėjusioji referento — patiento dalis. Kai kurie šios reikšmės veiksmažodžiai vartojami ir be galininko, pvz.:

(57) *Vaikas* [P] *užsigavo, susižeidė, susitrenkė*.

2.7. Išskirtinę padėtį turi tie valentiniai palydovai, kurie sakinyje siejasi ne tik su tarinio veiksmažodžiu, bet ir su veiksnio vardininku arba papildinio netiesioginiu linksniu ir derinami su jais skaičiumi, linksniu, dažnai ir

gimine. Tokie dvigubus sintaksinius ryšius turintys veiksmažodžių palydovai paprastai vadinami tarininiais pažyminiais (LKG 1976, 437 tt.). Dažniausiai tai būdvardžių ar jų atitikmenų vardininkas arba galininkas, pvz.:

(58) *Senelė jaučiasi nesveika (pavargusi)* [Mod].

(59) *Vaikas atrodė tikras išminčius* [Mod].

(60) *Minkydami jie padarė molį minkštą* [Con].

Kita vertus, šie veiksmažodžių palydovai kelia rimtų abejonių dėl to, kad sakinio predikatinėje struktūroje jie kartu su veiksmažodžiu atitinka predikatą, o ne predikato argumentą. Tas pat pasakytina ir apie veiksmažodžių palydovais laikomus prieveiksnius (plg. Pasch 1977, 21; Helbig 1979, 71), pvz.:

(61) *Vaikas elgėsi nepriekaištingai* [Mod].

(62) *Jie gyvena (laikosi, jaučiasi) gerai* [Mod].

Tiek būdvardžių vardininkas, tiek prieveiksniai valentiniais palydovais išimties tvarka laikomi tik dėl to, kad veiksmažodis sakinyje jų būtinai reikalingas. Jie atskleidžia veiksmažodžio žymimo veiksmo ar būsenos turinį (kokybę), apibūdina jų subjektą ar objektą.

3. Veiksmažodžių sintaksinio ir semantinio valentingumo tarpusavio ryšys ir kai kurie jo ypatumai

3.1. Veiksmažodžio valentinių palydovų skaičius paprastai atitinka jo SemVS aktantų skaičių. Kai kurių tyrinėtojų keliamas kiekybinis jų neatitikimas išplaukia iš to, kad veiksmažodžio (ar sakinio) semantinė struktūra sutapatinama su mūsų suvokiamos situacijos santykių struktūra ir visi sakiniai, kuriuos galima susieti su ta pačia situacija, kad ir kaip skirtingai ji būtų jais nusakoma, laikomi turinčiais vienodą semantinę struktūrą (plg. dar 1.3.2).

SemVS, nustatyta remiantis veiksmažodžio signifikacine reikšme, daugeliu atvejų išryškina tam tikrą nusakomos situacijos atvaizdavimo perspektyvą. Iš kitų semantinių aktantų čia ypač išsiskiria pacientas, kuris priklausomai nuo veiksmažodžio reikšmės nusakomoje situacijoje gali atitikti gana įvairius situacinius referentų vaidmenis, plg.:

(63) *Tėvai padovanojo sūnui laikrodį*.

(64) *Gamta apdovanojo vaiką retais gabumais*.

(65) *Kambarys prisipildė žmonių*.

(66) *Žmonės išsėmė šulinį*.

Tik (63) pacientas atitinka situacinį patiento vaidmenį, intuityviai priskiriamą tam tikram situacijos dalyviui, o (64) jis atitinka beneficento, (65)